

INFO-Társadalomtudomány

29. szám (1994. augusztus)

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára és az MTA VITA Alapítvány

Szerkesztőbizottság:

Böhm Antal, Enyedi György (elnök), Erős Ferenc, Madarász Aladár, Mucsi Ferenc, Pálné Kovács Ilona, Tamási Péter (felelős szerkesztő), Tóth Pál Péter

A szerkesztőség címe:

1051 Budapest, Nádor u. 7.
Telefon/fax: 266-30-32

INFO-Társadalomtudomány című sorozatunk indításával az volt a célunk, hogy tömören és olvasmányos formában megírt cikkekkel gyorsan informáljuk a társadalomirányításban résztvevő döntéshozókat az új társadalomtudományi kutatási eredményekről és a társadalomtudósokat foglalkoztató aktuális témákról. Lapunk nyilvánossá válásával lehetőség nyílt arra, hogy a magyar társadalom iránt érdeklődő olvasók szélesebb köre is hozzáférhessen az egy-egy aktuális témát többoldalúan megközelítő tematikus számokhoz. Mivel kiadványunk igen szűk terjedelmet szab meg egy-egy témára, a kutatók kénytelenek álláspontjukat tézisszerűen kifejteni. Az általános tájékozódást azonban szeretnénk megkönnyíteni a cikkek után közölt statisztikai táblázatokkal és válogatott bibliográfiával.

Tematikus számainkkal fel kívánjuk hívni a figyelmet néhány fontos területre, amelyekkel eddig – úgy tűnik – nem a kutatási eredmények ismeretében foglalkoztak. Szeretnénk kiadványunkkal a kiemelt témákban tudományos háttéranyagot nyújtani és ezáltal is hozzájárulni ahhoz, hogy a társadalomtudományi kutatások eredményei és a társadalmi gyakorlat közelebb kerüljenek egymáshoz.

A kifejtett elképzelések a szerzők egyéni tudományos felfogását tükrözik.

A szerkesztőség

Lapunk a tárgyévire, valamint az azt követőre előfizethető, illetve egyes számai visszamenőleg is megvásárolhatóak a szerkesztőségnél 9 és 12 óra között. (Előfizetési díj egy évre – négy számra – 500,- Ft + áfa.)

Az átmenet mérlege a „visegrádi országokban” <i>Enyedi György – Tamási Péter</i>	3
A gazdasági átmenet mérlege <i>Szanyi Miklós</i>	7
A kelet-közép-európai országok politikai rendszerei: azonosságok és különbségek <i>Ágh Attila</i>	21
Az elit cirkulációja vagy újratermelődése Közép- és Kelet-Európában? <i>Szelényi Iván</i>	31
Társadalmi átalakulás a „visegrádi régióban”: lengyel, cseh és szlovák tapasztalatok <i>Tamás Pál</i>	45
Új regionális folyamatok a posztszocialista Kelet-Közép-Európában <i>Enyedi György</i>	59
Statisztikai táblázatok	69
Válogatott bibliográfia	79
Kutatási információk	83

ASSTANT SECRETARY OF THE ARMY
WASHINGTON, D. C.

TO: THE SECRETARY OF THE ARMY
FROM: THE ASSISTANT SECRETARY OF THE ARMY
SUBJECT: [Illegible]

[The remainder of the page contains extremely faint and illegible text, likely a memorandum or official communication.]

Az átmenet mérlege a „visegrádi országokban”

Kelet-Közép-Európa – országai különbségei ellenére – regionális egység, amelyet a történelem és a kultúra sok-sok szállal kötött össze. Határai eléggé vitatottak; mi a „visegrádi” országokkal foglalkozunk, nem kizárva, hogy más országok is beletartozhatnak a régióba. Közös bennük a római katolicizmushoz, majd a protestantizmushoz való kapcsolódásuk, a nyugati civilizációs központ-hoz, az ottani parlamentáris rendszerekhez igazodásuk (Szücs 1981). A nyugat-európai eszmék, intézmények és társadalmi szerkezetek mind eljutottak a régióba, többnyire késedelemmel, ami bizonyos torzulásokat okozhatott. Ennek alapján nevezhetjük történelmi régiónak, amely annyiban különül el a Balkántól és Kelet-Európától, hogy ez utóbbiakban a nyugati intézmények, eszmék nem jelentek meg, vagy nem terjedtek el általánosan. Kulturális régióként elsősorban a német kultúra befolyási övezetének tekinthetjük (ez Lengyelországra csak részben áll). Szinte egy időben váltak a szovjet birodalom részévé és egy időben váltak ki belőle. Valamennyiüknek békés úton sikerült megbuktatni az államszocialista rendszert, s a megindult változások mindegyik országban a piacgazdaság kialakítása és egyfajta polgári berendezkedés felé mutatnak. A gazdaság strukturális átalakítása és a tőkehiány mindegyik országnak komoly problémát okoz. Mind a négy országban nagy várakozások kísérték az átalakulást, s az ezzel kapcsolatos túlzott optimizmus nem kedvez a bekövetkezett negatív folyamatok elviselésének.

E hasonlóságok ellenére, jelentős különbségek is találhatók. Ezek egy része hosszú távú történelmi okokra vezethető vissza (pl. Csehország ipari kultúrája már a 19. század második felében magas szinten volt), más részük az államszocialista rendszer utolsó év(tized)jeinek az eltéréseiből adódik (pl. a kádári „puha diktatúra” szemben a Husák-féle kemény diktatúrával, vagy az egyház és a szakszervezetek jelentősebb szerepe Lengyelországban, mint a régió bármely más országában). De a politikai és társadalmi különbségeken túlmenően, adottak a földrajzi különbségek is, amelyeknek lehet stratégiai, mezőgazdasági, vagy turisztikai jelentőségük. Politikai vagy gazdasági régiónak csak korlátozottan nevezhető: a belső kohézió csekély. A négy ország szabadkereskedelmi övezetté kíván válni, de belső gazdasági kapcsolatai meggyengültek. Politikai konzultatív testületük is van, amely azonban nem sok kérdésben konzultál. Az összetartó erő az, hogy – szembeszállva a hagyományos tömbszemlélettel – hangsúlyozni kívánják különbözőségüket Kelet- és Délkelet Európától. Ám egymás között

versengenek, hogy melyik ország jut előbb az Európai Unióba (bár az egyenkénti felvétel egyelőre nem valószínű).

Milyen változások mentek végbe az elmúlt években a régióban, ezek miben hasonlítanak egymásra és miben különböznek?

A gazdaság terén – lásd ezzel kapcsolatban Szanyi Miklós tanulmányát (7–20. old.) – valamennyi ország nehéz helyzetbe került az átalakítás során. Termelési szerkezetük elavult, a keleti relációjú kereskedelem – amelyre néhány éve még a termelés nagyobb része szakosodott – szinte összeomlott, nem áll rendelkezésre megfelelő tőke a fejlesztésekhez. A nemzetközi gazdasági környezet sem kedvez az átalakításnak. A nyugati partnerek megfontoltan megkötött szerződéseik (pl. a társulási) és igen hangzatos szólamaik ellenére, komoly protekcionista intézkedéseket hoznak a régióból származó áruk bevitelének korlátozására. Ezek feloldására és pozitívabb hozzáállásra valószínűleg csak akkor lehet számítani, ha vége lesz a recessziónak és megindul a gazdasági fellendülés. Ahhoz, hogy a kelet-közép-európai országok gazdaságát stabilizálják, az inflációt, a költségvetési és a fizetési mérleg deficitjét, valamint az adósságállományt elfogadható szinten kell tartani, s jelentős beruházásokat szükséges eszközölni a szerkezet-átalakítás érdekében. Ezek jelentős része csak külföldi tőkével valószínűleg meg. A befektetők azonban – úgy tűnik – még bizonytalanok, csak igen óvatosan ruháznak be. Elsősorban a multinacionális cégek képviselhetik magukat, de méreteikhez képest egyelőre jelentéktelen tőkével. Időnként annak jelei is mutatkoznak, hogy a külföldi beruházások mögött nem termelési, hanem piacszerzési szándék húzódik meg. Különbségek vannak az egyes országok között az adósságállomány nagyságát, az infláció mértékét, a privatizáció módját és sebességét, a szerkezetátalakítás ütemezését, továbbá a liberalizáció mértékét illetően. A különbségek azonban lényegileg nem befolyásolják az Európai Unióhoz csatlakozást, hiszen az alapvetően nem gazdasági, hanem politikai kérdés; s mivel az Unióban erre vonatkozólag még nincs egységesen kialakult álláspont, ezért egyelőre kérdéses, hogy az egyes országok hogyan kerülhetnek közelebb az Unióhoz: egymással versengve, vagy együttműködve?

Teljes mértékben megváltozott a kelet-közép-európai országok nemzetközi politikai környezete. Az államszocializmusok bukásával és a Szovjetunió felbomlásával megszűnt a bipoláris világrendszer, amely minden feszültsége ellenére nemzetközi politikai stabilitást biztosított a második világháború óta. A kialakult nagyhatalmi vákuumhelyzetre a nyugati országok is keresik a megoldást, de eddig még – úgy tűnik – nem találtak megfelelőt. A kelet-közép-európai régió országai a NATO-ban szeretnék megtalálni biztonságuk garanciáit, a NATO azonban óvatos, elsősorban az orosz érdekek miatt. Ha az orosz birodalmi eszme újra hatna és lenne elég ereje a terjeszkedésre, a jelenlegi helyzetben nem valószínű, hogy a régió országai bárhonnán védelmet kapnának.

Ami az egyes országok politikai átalakulását illeti – lásd ezzel kapcsolatban Ágh Attila tanulmányát (21–29. old.) – valamennyien a jogállamiság, a parlamentarizmus, a demokratikus polgári berendezkedés kialakítása irányába indultak el. Politikai szempontból eddig Csehország és Magyarország stabilabbnak,

Lengyelország (a pártok nagy száma miatt) és Szlovákia (a későbbi „indulás” miatt) kevésbé stabilnak mutatkozott. A politikai spektrum széles skálája található meg valamennyi országban: a liberalizmustól a konzervativizmusig, a jövőre orientáltságtól a múltba tekintettségig, a szélsőbaltól a szélsőjobb. A szélsőségek eddig huzamosabb időn keresztül nem tudtak jelentős szerepet betölteni. Eltérő súlya van az egyes országokban az egyházaknak és a szakszervezeteknek, miközben valamennyi országra jellemző a civil szervezetek kezdetlegessége.

Sok vitát váltott ki a régióban, hogy „megfelelő mértékben” lecserélődtek-e az elitrétegek a rendszer változásával. Szelényi Iván az ezzel kapcsolatos nemzetközi kutatás előzetes adatait elemzi tanulmányában (31–44. old.).

A politikai elit és intézményrendszer lecserélése viszonylag gyorsan megvalósítható. A gazdasági átalakítás már csak évtizedes léptékkel mérhető. A társadalom érték- és normarendszerének átalakulása pedig generációk kérdése. Nagyon okos és óvatos politikára van ezért szükség ahhoz, hogy a társadalom befogadja a változásokat, egyetértsen vele még akkor is, ha érzi azok negatív hatásait. Márpedig ezekből bőven akad. Az államszocialista rendszer megszűntével és a piacgazdaságra való áttéréssel a korábbi társadalmi juttatások rendszere (egészségügy, oktatás, nyugdíj) szétzilálódott, illetve robbanással fenyeget, miközben a gazdasági teljesítmény nem teszi lehetővé a csökkenő juttatások kompenzálását sem bérben, sem újfajta juttatások formájában. A régió társadalmának csökkenő jövedelmei és a juttatások visszaszorulása együttesen az itt élő emberek többségének életminőség-romlását idézték elő. Ez legkisebb mértékben eddig Csehországban érzékelhető, mert ott még előtte vannak több „kellemetlen” átalakítási feladatnak. Ennek köszönhető a kismértékű cseh munkanélküliség is. A többi országban azonban a munkanélküliség robbanásszerű növekedése komoly társadalmi feszültségeket okozott, csakúgy mint a jelentős mértékű elszegényedés. Az átalakulási folyamat megszüntette ezekben az országokban a korábbi biztonságérzetet, s erre politikai szempontból is oda kellene figyelni, mert az életszínvonal-romlással együtt ez idővel könnyen a szélsőségek felé irányíthatja e társadalmak jelentős rétegeit.

Ugyanakkor számos sikerlehetőség is kínálkozik a tehetséges emberek számára. Jelentős jövedelemkülönbség tapasztalható valamennyi országban, ami önmagában véve pozitív folyamat, ha a korábbi egalitáriusabb jövedelmek felől a tudás, az értékképzés szerinti „elosztás” felé halad. Az eddigi tapasztalatok azonban azt mutatják, hogy sok esetben nem tisztességes úton gazdagodnak meg: terjed az adócsalás, a korrupció, a bűnözés. Valamennyi átmeneti társadalomnak meg kell küzdenie a növekvő kriminalitással, amely már nemcsak az országon belüli csoportok működését jelenti, hanem a nemzetközi bűnszövetkezetek jelenlétét is.

A magyar társadalom – az 1968-ban beindított reformoknak köszönhetően, annak többszöri leállítása és minden ellentmondása ellenére is – korábban kezdte el az átalakítás tanulási folyamatát. Ennek eredményeképpen Magyarországon már hamarabb kezdtek kialakulni az új rendszer csírái, s a piaci berendezkedéssel kapcsolatos készségek. Úgy tűnik, Magyarországon relatíve több a vállalkozó

szellemű ember, mint a régió többi országában. A korábbi magyar politikai rendszer valamivel nagyobb nyitottsága azt is lehetővé tette, hogy hamarabb alakuljon ki az ellenzék – s ezzel a hatalomátvételre hivatott új elit –, mint például Csehországban és Szlovákiában. Az új elitbe persze így is sok dilettáns került, de mégis rendelkezésre állt egy olyan „ellengarnitúra”, amelyik törés nélkül, békés úton – nem problémamentesen – folytatni tudta a demokratizálódási folyamatot.

A magyar társadalomban az elmúlt években jelentős változások mentek végbe. Megjelent és (szükségképpen) magasra szökött a munkanélküliség, jelentős elszegényedési folyamat indult meg, aminek eredményeképpen egyes becslések szerint az ország lakosságának már közel fele a létminimum környékén él. Egy szűk réteg nagy vagyonra tett szert. Jelentősen növekedett a leggazdagabb és a legszegényebb 10% közötti jövedelmi különbség. Az ország lakosságának képzettségi szintje egészében megfelel a fejlett országokénak, de a jövőbeli fejlődést biztosítandó, jelentősen növelni szükséges a felsőoktatásban résztvevők arányát. Ez egyébként a régió többi országára is érvényes. (A „visegrádi régió” társadalmi átalakulási folyamatainak egyes tapasztalatairól lásd Tamás Pál írását, 45–57. old.)

Enyedi György tanulmánya az eddigi regionális folyamatokat elemzi (59–67. old.). Bár mind ez ideig inkább a versengés, mintsem a kooperáció a jellemző, azért a „magánszálak” összefonódása megkezdődött, s a visegrádi szabadkereskedelmi megállapodás valószínűleg további kapcsolatokat fog kialakítani. Hosszabb időt fog igényelni, de várható, hogy az üzleti kapcsolatok és a civil társadalom szálai erősen összekötik majd e földrajzilag közeli, hagyományosan összekötődő országokat. A régió politikai együttműködése attól is függ, milyen mértékben sikerül megoldani a nemzettudattal és a nemzeti kisebbségekkel összefüggő problémákat. Remélhetőleg az erre irányuló politikai szándék nem csak szölamok szintjén marad. Ha a régióban kialakul a politikai stabilitás, sokkal vonzóbbá válik a külföldi tőke számára, amelynek részvétele nélkül nem valósítható meg a fellendülés. A kelet-közép-európai országok Európai Unió-beli tagsága végül is attól a politikai döntéstől függ, hogy az Unió mit tekint Európának, hol húzza meg az Unió határát.

Enyedi György – Tamási Péter

A gazdasági átmenet mérlege

Szanyi Miklós

Első tapasztalatok: mi a rendszerváltás célja?

A Kelet- és Közép-Európa országaiban megindult átalakulás kezdete óta eltelt idő elég hosszú ahhoz, hogy az első ideiglenes mérlegeket elkészíthessük. Sok téveszmével, illúzióval kellett leszámolnunk az átmenet idő- és ráfordításigényével, költségeivel, megrázkódtatásaival kapcsolatban. Ma már reálisabban lehet felmérni a még előttünk álló feladatokat is.

A nemzetközi összehasonlítás terén is sok tapasztalat gyűlt össze. Teljesen világossá vált, hogy az átmenetnek sincs egyenreceptje. A főként nyugati közgazdasági elméletekből átvett és kipróbált „egyenreceptek” csődöt mondtak (Kiss, 1994; Csaba, 1994). Bizonyos makrogazdasági problémák, illetve az ehhez kapcsolódó intézményi változtatások *eltérő hatásokat váltottak ki* az alkalmazó országokban. A Jeffrey Sachs és David Lipton amerikai közgazdászok nevével fémjelzett átalakulási elmélet és gyakorlat: a sokkterápia és a kapcsolódó stabilizációs politika vegyes eredményeket produkált Lengyelországban és Oroszországban egyaránt (Sachs–Lipton, 1990). Az eredeti szigorral pedig egyik helyen sem sikerült néhány hónapnál tovább fenntartani a sokk-csomag egészét. (Egyébként az általuk javasolt lépések egy részét, főként a stabilizációs politika elemeit korábban több fejlődő országban is alkalmazták, s ezek korábban sem vezettek gyors és vitathatatlan sikerekre.)

Ugyanakkor, az „átmenet közgazdaságtana” által mind ez ideig a sokkterápia ellenpólusaként (önkéntesen) feltüntetett fokozatosságról is kiderült, hogy eddigi gyakorlati „kivitelezése” bőven tartalmazott lórúgáshoz hasonlatos elemeket. Vagyis a gradualizmus, mint gyakorlati gazdaságpolitika sohasem létezett.

A sokkterápia és a gradualizmus fogalompárja, valamint a tulajdonosváltás (államtalanítás) elsőrendű prioritása, a gazdasági stabilizáció, az intézményi átalakítás, a liberalizálás és a dereguláció négyes gazdaságpolitikai követelmény-rendszere mind a nyugati közgazdák fejében született meg először. A teljesen elvont szinten mozgó elméleteket csak itt-ott egészítették ki gyakorlati tapasztalatok konkrét elemzéseivel. De ezek az elemzések is csupán egyes fejlett vagy fejlődő országban az elmúlt 10–15 évben végrehajtott stabilizációs (részben modernizációs) lépéseket vizsgálták. A kelet- és közép-európai átmenet ennél sokkal szélesebb és mélyebb folyamat; Csaba László (1994) szóhasználatával élve „megkésett és sajátos torzulások kiigazításának terhével is megrakott modernizációs feladat...”. A címben feltett kérdésre azt válaszolhatjuk, hogy a rendszerváltás célja az átalakuló országokban egy ma még részleteiben pontosan nem

tisztázott, de bizonyíthatóan kapitalista jellegű gazdasági, társadalmi és politikai rendszer kialakítása. Az átalakulás kapitalista jellege a „visegrádi országok” esetében az eddigi folyamatok ismeretében látható, és a folyamat visszafordíthatatlanná vált. Más országokban ez még nem ilyen egyértelmű.

A rendszerváltás egyik legfontosabb kiváltó oka az volt, hogy a szovjet rendszer a fejlődés abszolút korlátjává vált. A Szovjetunió, amely műszaki és gazdasági fejlődéséhez a szükséges szakismeretet, innovációs potenciált mindig is importálta, nem volt képes megfelelni a 80-as években rendkívüli mértékben kiéleződött műszaki és gazdasági verseny kihívásának. Az alacsony hatékonyságú, lassú, és alapvetően katonai célzatú szovjet fejlődés automatikusan igényelte a változásokat és innovációkat kiszűrő „stabil” konstrukciókat. Ezt a „stabilitást” – valójában merevséget – még erénynek is tekintették.

A szovjet köldökzsinóron függő szocialista országok fejlődése súlyos torzulásokat eredményezett a gazdasági szerkezetben és a működési folyamatokban is. A nyugattal folytatott versenyben felélték tartalékaikat. Az erőltetett fejlődés közismerten csak a civil társadalom igényeinek rovására volt fenntartható, amíg voltak tartalékok. A 80-as évek végére azonban a tartalékok kifogytak. Az is kiderült, hogy a fejlett piacgazdaságokban lezajlott újabb műszaki forradalom kihívásaira a korábbi műszaki-gazdasági struktúra pusztá mennyiségi bővítése semmiképpen sem jelent megfelelő választ. A lépéstartás, de a rendszerek pusztá fennmaradása is kérdésessé vált. A Szovjetunió hanyatlása, majd felbomlása pedig elhárította az átalakulás politikai akadályát is.

Az átalakuló országok tehát *egy sokoldalú modernizációs feladat előtt állnak* (Ehrlich–Révész–Tamási [szerk.], 1994). A legfontosabb dimenziók: a gazdasági szerkezet modernizálása és a műszaki megújulás, a jogállamiság, jogtisztélet megszilárdítása, a társadalom polgári berendezkedésre jellemző erkölcsi és kommunikációs normáinak kialakítása, a civil társadalom kifejlesztése és egy modern polgári politikai berendezkedés kialakítása, megerősítése. Elhibáztak és utópisztikusak voltak mindazok a felfogások, amelyek a komplex átalakulási folyamatnak csak egy-egy területét, vagy onnan is csak néhány elemet állítottak a középpontba.

Az átalakulási folyamat másik általános ismérve, hogy rendkívül erősen érvényesülnek benne az egyes országokra, társadalmakra jellemző *speciális vonások*. Ez nagyrészt a történelmi és kulturális hagyományok eltéréseiből fakadó jelenség. A dolgot csak komplikálja, hogy az átalakuló országok egy részében a kialakítandó polgári társadalomnak csak nagyon halovány előzményei vannak. Következésképpen igen erősek maradtak az előző berendezkedésből átörökölt egyes vonások (pl. a vállalatok és a kormány közötti alkuk fennmaradása, alacsony hatékonyság, a fizetési és adózási fegyelem hiánya). A vállalkozói kultúra és szakértelem hiányában széles tere nyílik a feketegazdaságnak, a gazdasági bűnözésnek. A fenti gondolatokat kicsit konkretizálva azt mondhatjuk, hogy Közép-Európától déli és keleti irányba távolodva egyre gyérebbek és esetlegesebbek a polgári berendezkedés történelmi és kulturális gyökerei.

Ha az átalakulási teljesítményeket minőségi mutatókkal mérjük, akkor válik

nyilvánvalóvá, hogy a folyamatok egyelőre csupán Közép-Európában hoztak minőségi változást. A „visegrádi országokban” a GDP egyre növekvő hányadát valódi magán- (és nem csak papíron privatizált) vállalatok állítják elő. 1990 után a magánszektor hozzájárulása a GDP termeléséhez ezekben az országokban 15–25 százalékponttal növekedett (a Cseh Köztársaság esetében természetesen a kvázi-privatizált vállalatok részesedése nélkül!). Ezekben az országokban – meg Szlovéniában, illetve egyes balti államokban – sikerült megőrizni vagy helyreállítani a gazdaság stabilitását, közben tartani az inflációt, visszafogni a költségvetési deficit robbanásszerű emelkedését. Feszültségek természetesen vannak, de a kormányok képesek voltak ellenőrzésük alá vonni a gazdasági folyamatokat. Ehhez viszont a társadalmi konszenzus minimális szintje, illetve kellően kifinomult politizálás és politikai berendezkedés volt szükséges.

Azokban a „visegrádi országokban”, ahol a vállalatok működési környezete stabilizálódott, elkezdődhetett a vállalatok szerkezeti átalakítása is. Ez a folyamat leginkább Lengyelországban és Magyarországon érezhető. Csehországban és Szlovákiában a működési feltételek (pl. a vállalatirányítási struktúrák) még nem szilárdultak meg kellően, a vállalati átalakulással kapcsolatos stratégiai döntések halasztódnak. A tulajdonosi bizonytalanság egyébként Magyarországon is blokkolta 1990–92-ben az alkalmazkodási folyamatokat (Szanyi, 1993).

Mikrogazdasági feladatok

Az imént körülírt komplex modernizációs feladatnak a gyakorlatban számos konkrét gazdaságpolitikai lépés végrehajtásában kell megvalósulnia. Csak ezek együttese eredményezheti az átalakulási folyamatban elvárt hatásokat, ezért nem szabad az egyes lépéseket önmagukban értékelni.

A rendszerváltás gazdasági okai közül minden kétséget kizáróan a szocialista gazdálkodásra jellemző alacsony hatékonyság okainak megszüntetése a legfontosabb. Kornai (1981) a működés alacsony hatékonyságának alapvető okát a vállalatok (és más szervezetek) költségvetési korlátjának „puhaságában” találta meg. A puha költségvetési korlátok mögött az állam és a gazdálkodó szervezetek közötti komplex összefonódás figyelhető meg. Ezt a jelenséget a paternalizmus fogalmával illette. A paternalizmus hatására lényegében az történik, hogy a vállalatok a klasszikus közgazdaságtanban leírtaktól tökéletesen eltérő magatartást tanúsítanak, mások a motivációik, mások a céljaik, és a célok elérésére használt eszközeik is. Az érdekérvényesítés elsőrendű eszköze a vállalatok feletti tulajdonosi funkciót megtestesítő hatóságokkal folytatott *alkufolyamat*.

A polgári terminológia talajára lépve a problémát úgy lehet megfogalmazni, hogy egyrészt a gazdálkodó egységek tulajdonosi funkciói nincsenek szétválasztva a működtetési feladatoktól, és a tulajdonos, valamint a vállalatot irányító menedzser közötti kapcsolatrendszer rendezetlen, a tulajdonosi irányítás (*corporate governance*) megoldatlan. A túltengő paternalizmuson kívül a probléma másik gyökere az, hogy nem lehet pontosan meghatározni, kit is illet a vállalatok

tulajdonjoga. A gazdasági rendszerváltásnak egyik legfontosabb feladata éppen az, hogy a piactudományi berendezkedéstől idegen tulajdonosi struktúrákat átalakítsa, felszámolja, és a piactudományra jellemző megoldásokkal helyettesítse.

A mikro gazdasági átalakulás első fontos lépése ennek megfelelően a vállalati működést a piactudomány játékszabályai szerint szabályozó vállalati törvény, pénzügyi törvény, illetve a piactudományi intézményeket létrehozó egyéb törvények (tőzsdetörvény, versenytörvény, számviteli törvény, csődtörvény stb.) megalkotása. A *jogi keretek kialakítása* után lehet érdemben azzal foglalkozni, hogy a gazdálkodó egységek tulajdonosi viszonyait, *tulajdonosi szerkezetét* hogyan befolyásoljuk, változtassuk meg. A *tulajdonosváltás önmagában* nem elegendő, mert *nem teremti meg automatikusan a piaci viszonyoknak megfelelő gazdálkodási normákat.*

A tulajdonosi szerkezet átalakításának, a gazdaság államtalanításának két egyenértékű módja van. Az egyik a *privatizálás*, a másik a *magángazdaság fejlesztése*. A gyakorlat azt mutatja, hogy a két folyamat, illetve az azokat ösztönző, gyorsító intézkedések egybekapcsolódnak. A magángazdaság térnyerése a gyorsabban államtalanító országokban is javarészt a magánalapítású cégek fejlődésével függ össze. A privatizálás viszont a kezdeti várakozásokkal szemben rendkívül hosszú és nehéz folyamat.

A privatizálás két szélső elvi megoldási lehetősége az állami vagyon szétesztása és az értékesítéses megoldás. Paradox módon, a gyorsasága miatt választott szétesztásos variáció sem produkálta az államtalanítás gyorsabb ütemét. Az eljárás hosszadalmas lebonyolítása, de főként a szétesztási aktust követően a vállalatirányítást érdemben befolyásolni, kézbe vonni képes struktúrák kialakulása hosszú időt vesz igénybe. A privatizációs kuponoknak, vállalati tulajdonrészeknek a lakossághoz juttatása önmagában nem változtat a vállalati irányításra jellemző korábbi paternalizmuson. Tehát érdemi privatizálásról a kuponos rendszerben is csak akkor lehet beszélni, ha a kuponok segítségével *a tulajdonosi funkciókat gyakorolni képes tulajdonosok ellenőrzik a vállalat vezetését.*

A kétféle privatizációs főirány közötti elméleti dilemmát, versenyt, a privatizáció eddigi gyakorlati tapasztalatai nem oldották fel. Egyrészt a módszerek egyetlen országban sem kerültek tiszta formában bevezetésre, másrészt mindkét fő típus végül is életképesnek bizonyult. A privatizáció sikere szempontjából nem a választott módszer volt a meghatározó. A „visegrádi országok” mindegyikében érdemi eredményeket produkált a privatizálás, bár a folyamat vége még messze van.

Lengyelországban az állami vállalatok végelszámolásával egybekötött privatizálás volt a legsikeresebb. Elsősorban Csehországban, kevésbé Szlovákiában a kuponos privatizáció folyamatában a privatizációs befektetési alapok egy része elkezdte a tulajdonosi jogok gyakorlását. A folyamat azonban lassú és ellentmondásoktól sem mentes. Csehországban leginkább az aggasztó, hogy a legnagyobb (állami tulajdonú) kereskedelmi bankok az általuk alapított befektetési alapokon keresztül az első privatizációs hullámban felkínált állami vagyon több

mint kétharmadát megszerezték. Ez a korábbi tervgazdasági irányítási szerkezetre hasonlító struktúrákat produkál.

Ugyanakkor a Prágai Tőzsde és a másodlagos értékpapírpiacok egyre jelentősebb közvetett szerepet kezdenek játszani a privatizációban. A kuponokkal megszerzett tulajdonrészek forgalma jelentős részben külföldi befektetők bevonását jelenti. Lényegében ez az a mozzanat, amely a vállalat irányítási szerkezetében magával hozza az áttörést.

Magyarországon az eredetileg választott értékesítési módszer jelentős sikereket könyvelhetett el. Schol másutt nem értékesítették az állami vagyon ilyen magas hányadát, és külön kiemelendő a külföldi tőkebefektetések szerepe. Ennek ellenére a magyar modell sem tiszta, hiszen a kárpótlási jeggyel már a folyamat kezdetekor megvolt a magyar privatizáció szétosztásos útja is. Sajnos, éppen a magyar tapasztalat mutatja, hogy az egymásnak elvileg ellentmondó módszerek alkalmazása gyakran leronthatja az alkalmazott módszerek határfokát (Major-Mihályi, 1994). Ugyanez látszik a cseh esetben is, ahol az „első hullámtól” eltérően a „második hullámban” a vállalati vezetők mindent megtesznek annak érdekében, hogy a kuponos eljárás elől kitérhessenek.

A privatizálással egyenértékű folyamat a magánalapítású vállalkozások térnyerése az átalakuló gazdaságokban. Ebben a tekintetben Lengyelország viszi el a pálmát, ahol ma már a GDP 60%-át állítja elő a nem állami szféra. Magyarországon és Csehországban is közel 50%-os ez az érték, másutt lényegesen alacsonyabb. 1989 és 1993 között Lengyelországban a magánszektor részaránya a GDP előállításában 13 százalékponttal nőtt. Magyarországon 18, a Cseh Köztársaságban 15 százalékponttal. Ez utóbbi esetben a növekmény döntően magánalapítású vállalkozásoktól ered, hiszen a privatizálás értékesítési útját csak viszonylag kevés vállalatnál alkalmazták.

A klasszikus értelemben vett felelős tulajdonos (aki a saját vagyonát kockáztatja a vállalkozásban) csak egyik feltétele a mikrogazdaság piaci átalakításának. Azokban az országokban, ahol a piacgazdasági keretek nem épültek ki, a magántulajdonú vállalatokra is jellemzővé vált a nem piacgazdasági módszerek használata. Az intézményrendszernek minden kétséget kizáróan kiemelkedő eleme a csőd intézménye. Csőd nélkül nem képzelhető el a költségvetési korlát érdemi megkeményítése. Elrettentő hatása mellett szintén fontos feladata a csődnek az életképtelen gazdálkodó egységek eltávolítása. Csőd nélkül ezt a feladatot is a tulajdonosoknak (az államnak) kellene megoldania, saját döntési hatáskörben.

A csőd intézménye lényegében csak Magyarországon működik. Az eredmény szemmel látható: Magyarországon a vállalatok fizetési fegyelméje számottevően javult, a vállalati körbetartozások állománya nem emelkedik az 1992–93-as visszaesés után sem. A csődlavinával kapcsolatos félelmek Magyarországon nem igazolódtak. Ráadásul a csődök közvetett hatásaként félt munkanélküliség-növekedés és GDP-csökkenés a többi átalakuló országban is bekövetkezett, sőt többnyire meg is haladta a magyar mértéket. Magyarországon ugyanakkor elindult

az életképtelen egységek kitakarítása, szemben a többi átalakuló országgal (Sza-nyi, 1993).

A csőd intézményéhez és a privatizációhoz kapcsolódik egy további problémakör, aminek kezelésére egyelőre még egy ország sem volt képes megfelelő módszert kialakítani. Az állami nagyvállalatokról van szó, amelyeket az állam és a hitelezők automatikusan újra és újra megmentenek a felszámolástól. Mivel a privatizáció ezeket a cégeket általában nem érinti, esetükben az állami tulajdonos nem várhat arra, hogy majd az új tulajdonos feljavítja őket. A tartósan (kényszerűen) állami tulajdonban maradó vállalatokat, amelyek túl nagyok és fontosak ahhoz, hogy csődbe mehessenek, valahogyan kezelni kell.

A tartós állami vagyonkezelés elméleti és gyakorlati módszerei még nincsenek kialakítva. A gyakorlatban eddig sajnos csak a vállalati működést érdemben nem változtató konszolidációs programok sorakoznak egymás mögött, valamennyi „visegrádi országban”. Csehországban már 1990-ben az előző gazdasági rezsimben összegyűlt behajthatatlan banki követeléseket a Konszolidációs Bankba vonták össze. Azóta is a vállalati adósságállomány egyes elemeit, sokszor ad hoc jelleggel válogatva elengedik, könnyítik. A cseh konszolidációhoz hasonló, a probléma gyökereit érintetlenül hagyó megoldás született 1992 végén Magyarországon. Az 1993–94-es bank- és adóskonszolidációs program ezzel szemben az 1993-as lengyel programra hasonlít. Mindkettő elsődleges feladata az adóskonszolidációt bonyolító bankok aktívabb magatartásra serkentése volt. Az adóskonszolidáció vezető motívuma ezekben az országokban többnyire nem az, hogy a termelő vállalatok gazdálkodását rendbe tegye, ahogy azt a nyugati csődgyakorlat teszi. Adóskonszolidációra a „visegrádi országokban” általában azért kerül sor, mert az általuk felhalmozott adósságállomány a hitelezőket, közülük is elsősorban a kereskedelmi bankokat működésképtelenséggel fenyegeti. A bankok pusztá portfoliotisztításaként végrehajtott konszolidációs programok eddig egyetlen esetben sem változtattak érdemben az adósságot felhalmozó gazdasági tevékenységen.

A problémát tehát nem elegendő pusztán a hitelezők oldaláról megközelíteni. Az államnak mint tulajdonosnak vezető szerepet kellene játszania a nagy adósvállalatok átalakításában. Az ilyen tevékenységhez persze megfelelő politikai garanciák szükségesek. A Független Államok Közösségének országai, vagy a balkáni államok tapasztalatai azt mutatják, nagy a veszélye annak, hogy az állami vagyonkezelés a paternalizmus újjáélesztéséhez vezet.

A tulajdonforma változtatása, és a költségvetési korlát keményítése mellett a modernizációs folyamat további lényeges eleme a *vállalkozói kultúra fejlesztése*, a jogtisztelet megszilárdítása, új erkölcsi normák bevezetése. A vállalkozónak meg kell tanulnia az üzleti etikát, hogy a negyven éven át sulykolt elítélő társadalmi megítélésből kitörhessen. A szemléleti változás évtizedeket is igénybe vehet, bár itt is rendkívül sokat számít a hagyomány.

A makropolitika intézményeinek kialakítása

A makropolitika területén szintén óriási feladatok tornyosulnak a rendszerváltó országok előtt. A piacgazdaságra való áttérés alapvetően a gazdasági folyamatok és az állam közötti viszony átértékelésével kell hogy együtt járjon. Az állam operatív gazdaságirányítási funkciói korlátozódnak és megváltoznak. A hangsúly a korábban túltengő közvetlen irányítási módszerekről a közvetett hatású eszközökre tevődik át.

A kialakuló új gazdaságpolitikának megfelelő intézményi infrastruktúrára kell támaszkodnia. Ez nemcsak a piacgazdaság működéséhez elengedhetetlen szervezetek létrehozását igényli, mint például a kétszintű bankrendszer, a tőzsde, az állami bankfelügyelet. A működésüket biztosító és egymással összhangba hozó törvényi szabályozást is meg kell alkotni. Ugyanilyen fontos a már korábban is működött kormányzati intézmények tevékenységét újrafogalmazó törvényi szabályozás is.

Az általános piacgazdasági intézményrendszer elemei mellett szükséges több, csak az átmenet időszakában működő hivatal létesítése is. Ezek a hatóságok lényegében miniszteriális jogkörökkel vannak felruházva, több országban ténylegesen minisztériumok. Ilyen átmeneti jellegű hivatalok felállítására van szükség a privatizáció és a kárpótlás szabályozására és az állami vagyon kezelésére, az állam tulajdonosi funkcióinak gyakorlására. A hangsúly ebben az esetben is az átmeneti jellegen van.

A makropolitika törvényi és intézményi kereteinek kialakítása valamennyi átalakuló országban előrehaladt. Nagy különbségek vannak viszont a törvényi szabályozás hangsúlyaiban és az alkalmazási gyakorlatban. A mégoly szigorú törvényeket is fel lehet vizezni engedékeny végrehajtási utasításokkal, és fordítva: a laza, tág döntési teret hagyó törvényt lazán és szigorúan egyaránt lehet alkalmazni.

A fentiekből következik, hogy a rendszerváltó országok előrehaladását a piacgazdaság kiépítésében nem lehet pusztán az egyes intézményi és törvényi elemek meglétével vagy hiányával jellemezni. Az érdeemben alig alkalmazható lengyel csődtörvény nem tölti be funkcióját. A többszöri halasztás után 1993-ban bevezetett cseh és szlovák csődtörvény olyannyira fel van vizezve, hogy több mint egyéves hatályuk alatt alig indult néhány eljárás. De hogy az alkalmazás szerepét még jobban kiemeljük, meg lehet említeni a román csődgyakorlatot, ahol sok más mellett a kormány a maga hatáskörébe vonta a vállalatok megfigyelmezését is. A kormány maga dönti el, hogy mely vállalat ellen mikor indít eljárást, sokszor azért, hogy példát statuáljon. Ez a gyakorlat soha nem fogja elérni a kívánt elrettentő hatást, ellenkezőleg, maga is hozzájárul a paternalista kapcsolatrendszerek továbbéléséhez.

A gazdaságpolitikai gyakorlat határozottsága, objektivitása, szavahihetősége kiemelkedő fontosságú a paternalista kapcsolatok leépítésében, a piacgazdasági intézmények hatékony működésében. Ebből a szempontból szintén kettészakadt a rendszerváltó országok mezőnye. A „visegrádi országokban” (legkevésbé talán

Szlovákiában) a mindenható állami beavatkozás leépítése jelentősen előrehaladt, és a gazdaságpolitika ingadozása nem volt szélsőséges még kormányváltások idején sem.

Az egyes visegrádi országok gyakorlata *jelentősen különbözik*, és a mai tendenciák is ellentétesek. A befektetési alapok térnyerése például jelentősen csökkent az állam közvetlen beavatkozási lehetőségeit a cseh gazdaságban. Ebben az országban korábban széles körben fennmaradt az állami, miniszteriális beavatkozás a vállalati ügyekbe. Lengyelországban a paternalista kapcsolatok leépítésének legnagyobb akadályai a szakszervezetek és a vállalati munkástanácsok. Ezek politikai befolyásuk révén kényszeríteni tudják a kormányt a gazdaságpolitikába nem illeszkedő lépések megtételére és kivételek nyújtására is. Magyarországon az elmúlt két év folyamán a gazdaságpolitikai gyakorlat felpuhulását lehetett tapasztalni, elsősorban a nagy állami vállalatok irányában, konkrétan az adókonszolidáció egyes elemeiben.

Sok múlik azon, hogy milyen általános politikai nézetek vezérlik a gazdaságpolitikusokat, kormányokat. Éppen ezért okozhat lényeges törést a gazdaságpolitika folytonosságában a túl gyakori kormányváltás. Ráadásul a kormányváltásokat többnyire a gazdasági nehézségek miatt folytonosan jelenlévő társadalmi elégedetlenség táplálja. Igen könnyű a rendszerváltó országok lakosságát gazdasági demagógiával politikai célok érdekében manipulálni. Ebben a tekintetben egyelőre úgy tűnik, sikerült a rendszerváltás alapvető gazdasági céljait a „visegrádi országokban” szem előtt tartani. A célokat még nem áldozták fel a napi politikai manipuláció átmeneti sikeréért. Változások egyelőre inkább csak az alkalmazott eszközökben történtek.

A makropolitikának a rendszerváltás szempontjából második legfontosabb területe a piac normális működéséhez szükséges versenyfeltételek kialakítása. A piacgazdaság egyik alapja a (szabályozott) verseny. A versenyt torzító tényezőket ki kell kapcsolni, vagy a torzító hatást mérsékelni kell. Önmagában nem elégséges a liberalizációs és a deregulációs lépések megtétele. Nem mindegy ugyanis, hogy hogyan, milyen időpontban, milyen átmeneti szabályokkal és kivételekkel történnek meg ezek a lépések.

A verseny feltételeinek kialakításában az első fontos elem a korábban általános *központi árszabályozás megszüntetése*, az árak felszabadítása. Az árak igazítják el a gazdálkodókat a piacon tevékenységük nyereségszintjén keresztül. A veszteséges tevékenységektől a jövedelmező tevékenységek felé irányítják a vállalkozót, miközben ösztönzik őt a takarékos, hatékony gazdálkodásra, és a nagyobb profit elérése érdekében fejlesztésre, innovációra. Pontosán ez a változást, új esélyeket kereső hatásmechanizmus volt kikapcsolva a szocialista gazdaságban, mert ezt nem lehetett központilag tervezni.

Mivel az árak torzítására a kapitalista gazdaságban is van lehetőség, ezért az árliberalizálás nem jelentheti azt, hogy az állam teljesen feladja áralakító, befolyásoló tevékenységét. Súlyos ártorzulások keletkezhetnek a külkereskedelemben, főként a széles körben elterjedt exportszubszidiák miatt. A külkereskedelmi

forgalomban megjelenő torzításokat az árakon keresztül ható kereskedelempolitikai lépésekkel lehet kompenzálni.

Ártorzító hatásuk van a gazdaságban meglévő monopóliumoknak is. Ezért szoros összefüggés van az árliberalizálás és a monopolhelyzetek tudatos felszámolása, illetve a monopóliumellenes törvények megalkotása között. Hogy mire vezet a monopóliumok érintetlenül hagyása árliberalizálás mellett, arra elrettentő példa Oroszország. Itt az árliberalizálásra úgy került sor, hogy az örökölt, versenytárs nélküli nagyvállalatokat nem darabolták fel. A következmény hatalmas mértékű áremelkedés lett, ami nagymértékben közrejátszott az oroszországi hiperinfláció kialakulásában.

A verseny biztosításának másik lehetősége a külkereskedelem, az import liberalizálása. A külföldi termelők versenye pótolhatja a hiányzó hazai versenytársakat. A külkereskedelem liberalizálása a gyakorlatban elsősorban az export- és importtevékenység folytatásának felszabadítását jelenti. Ehhez kapcsolódnak azok a kereskedelempolitikai lépések, amelyek a szocialista rendszerekben kiépített adminisztratív korlátozásokat, engedélyezési eljárásokat iktatják ki, illetve módosítják. Az importnak az átalakulási folyamatban történő liberalizálását tehát nem szabad összekeverni a nemzetközi kereskedelmi egyezmények által előírt liberalizációs lépésekkel. Az átalakítási folyamat igényeinek megfelelő liberalizálás elsősorban a rendszeridegen elemek elbontását szolgálja. Az átalakítás folyamatában, például az ártorzító hatások kiküszöbölésére, de más gazdaságpolitikai célok elérésére is szükséges a kereskedelem bizonyos mértékű szabályozása. A piacvédelem egyes eszközeinek nemzetközi kötelezettségeknek megfelelő leépítése akár konfliktusba is kerülhet az átalakítási folyamat során felmerülő indokolt igényekkel. Az import liberalizálásának hatásait éppoly hiba fetiszizálni, mint a tulajdonosváltását.

A liberalizáció szempontjából az egyes „visegrádi országok” között inkább a megvalósítás részleteit tekintve van eltérés. A magyar gazdaságpolitika az árak és a kereskedelem felszabadításában meglehetősen radikális volt. Bár a nemzetközi beállítás szerint a magyar liberalizációs lépések fokozatosak voltak, a valóságban talán ezek voltak a legdrasztikusabbak. Papíron ugyan a cseh árak 95%-a is felszabadított, mégis, a gazdaság egészére mély hatással bíró egyes termékek, mint az energia, a közlekedés, a szállítás árai továbbra is központilag jelentős mértékben támogatottak. Vagyis nem mindegy, hogy a kivételezett néhány százalék milyen termékeket takar.

A felszíni hasonlóság mögött ugyanilyen mély eltérések mutatkoznak meg az importliberalizálás tekintetében is. A csehek és a lengyelek az átalakítási folyamat kezdetén nagymértékű vámemelést hajtottak végre, majd erről a megemelt vámszintről kezdték el a liberalizálást. Ezzel szemben a magyar kormány már a rendszerváltás kezdetén kénytelen volt nemzetközi kötelezettségeinek megfelelően a vámszintet csökkenteni. A további liberalizációs követelmények, elsősorban az EU Társulási Szerződésben előírtak már egy csökkent vámszintre vonatkoztak, és nagyon kevés tárgyalási tartalékot biztosítottak a magyar félnek.

A másik nagy eltérés a megtartott vámok szerkezetének jelentős eltéréseben

van. Ebben a tekintetben is ügyesebbek voltak a csehek. Nehéz megérteni, hogy a magyar gyakorlatban egy sor iparág esetében miért magasabb a gyártáshoz szükséges alapanyagok vámtétele, mint a készterméké? Ez azt jelenti, hogy mesterségesen költségelőnyhöz juttatjuk a külföldi termelőket a magyar piacon a hazai gyártókkal szemben! Kicsit ironikusan azt is mondhatnánk, hogy a sokkterápia titkos hívei így akarták beépíteni a sokkoló elemeket a fokozatosnak kikiáltott magyar gazdaságpolitikába.

Az eddigiekből egyértelműen következik, hogy a gazdaságpolitikának az alapvető irányokat tekintve határozottnak, de az egyes lépések összehangolásakor – az alapelveket meg nem sértve – pragmatikusnak kell lennie. A művészet éppen az, hogy valaki hogyan tud a határozottság és a rugalmasság határmezsgyéjén lavírozni. Eddig erre egyetlen gazdaságpolitikai gyakorlat sem volt képes huzamosabb ideig. A magyar gazdaságpolitika kezdeti, többször eltúlzott határozottsága (pl. a külkereskedelmi forgalom liberalizálásában, vagy a csődtörvény alkalmazásában) 1992-től megkopott, felpuhult. A gazdaságpolitika a mezsgye másik oldalára csúszott át. A lengyel gazdaságpolitikai gyakorlat bizonytalanságait a kormányváltások mellett az örökölt erős szakszervezeti pozíciók is fokozták. A szakszervezetek nyomására az átalakulás lényeges lépései halasztódnak vagy torzulnak el.

A csehek és szlovákok gazdaságpolitikája a kezdetektől fogva rendkívül határozott volt. A kiemelt prioritásoknak, vagyis a gazdaság egyensúlyban tartásának és a kuponos privatizáció követelményeinek alárendeltek minden más területet. Kísérlet sem történt arra, hogy a vállalatok költségvetési korlátját keményítsék. Ellenkezőleg, a korábbi gyakorlatnak megfelelően *a kormány széles körben avatkozik be közvetlenül is a vállalati döntésekbe*. Az ár- és exporttámogatási rendszeren keresztül pedig továbbra is jelentős jövedelemátcsoportosítás zajlik.

A cseh és a szlovák gazdaságpolitika elvei tehát a kezdetektől mások voltak, mint a magyar és a lengyel esetben. Az eredeti csehszlovák koncepció azzal számolt, hogy a gazdasági stabilitást mindaddig meg tudják őrizni, amíg a nemzetközi konjunktúra megélné és így egy növekvő gazdaság tartalékaival számolva tehetik majd meg a veszteségekkel járó fájdalmas modernizációs lépéseket. Addig is a feltétlenül bevezetendő intézkedéseket időben széthúzták, hogy a gazdaságukat érő kedvezőtlen hatások ne kumulálódjanak. A szükséges intézményi keretek pedig sok esetben egyelőre csak papíron működnek.

Nem lehet még megítélni, hogy ez a halogató taktika eredményes lesz-e, vagyis sikerül-e a gazdaság stabilitását a várt fellendülés időszakáig megőrizni. Kérdéses, hogy ha ez sikerül is, vajon nem halmozódtak-e már fel időközben olyan mértékű feszültségek, amelyek a felszínre kerülve mégis jelentős visszaesést okoznak. A szerkezeti átalakítás, modernizáció halogatása jelentős termelékenységcsökkenéshez vezetett. Drasztikusan csökkent a lakossági fogyasztás is. A beruházási tevékenység erősen hullámzik, és a makrostabilitás, valamint az amúgy nagyon hatásos sikerpropaganda ellenére a külföldi befektetések elkerülnek az országot.

Stabilizációs politika és átmenet

A gazdaságpolitikának a piacgazdasági intézményrendszer kiépítése mellett állandóan figyelemmel kell kísérnie a „folyó ügyeket” is. Csehszlovákiában, majd a Cseh Köztársaságban a makrogazdasági egyensúly biztosítása azért volt központi kérdés, mert az országnak az egyensúlyi helyzete volt a legnagyobb, talán egyetlen igazi „eredménye”, ami fölött természetesen szigorúan őrködött. A kettéválás után Szlovákiában az egyensúly a gazdaságot feszítő súlyos szerkezeti és modernizációs válság következtében azonnal megbomlott. Szlovákia ma a magyar és a lengyel monetáris és fiskális problémákhoz hasonlókkal kell hogy szembenézzon. Udító kivételként azért továbbra is ott van a Cseh Köztársaság, amelynek a makrogazdasági mutatói egyensúlyban vannak.

Nem így a többi átalakuló gazdaságban. A makrogazdasági egyensúlyhiányok általánosak: súlyos költségvetési deficit, fizetési mérleg hiány, infláció, munkanélküliség. Az alapvető probléma lényegében az, hogy a gazdaságok szélesebb értelemben vett modernizálása, a gazdasági tevékenység átalakulása veszteségekkel és jelentős költségekkel jár. A költségek és veszteségek egy része a rendszerváltásból adódóan elkerülhetetlen. A tényleges költségek, veszteségek egy része ugyanakkor a gazdaságpolitikák alacsony hatékonysága, az összehangolás hiánya miatt keletkezett.

A gazdasági modernizáció folyamán szükségszerűen fel kell számolni egy sor olyan tevékenységet, amely a meghaladni kívánt gazdasági és politikai berendezkedés elvei alapján és nem a piaci igények hatékony kielégítése érdekében került kialakításra. A kapacitások egy része egyszerűen feleslegessé vált, termékeire ma már nincs kereslet.

A gazdaságok zsugorodásának elkerülhetetlen folyamatát a statisztikai adatok jól dokumentálják. A kérdés az, hogy az elhaló részek helyén milyen ütemben nőnek ki újabb vállalkozások. Lényegében az átmenet gazdaságpolitikájának alapvető dilemmája itt érhető tetten. A kialakult feszültségek, egyensúlyzavarok és magas költségek a monetáris és fiskális politika visszafogását igénylik, hogy legalább a mutatók további romlását lassítani, megállítani lehessen. Ugyanakkor a gazdaság átalakítása a beruházásokat ösztönző, de legalábbis azokat hátrányosan nem érintő gazdaságpolitikát igényel. A visszafogás és az expanzió között lavírozó gazdaságpolitikák hol az egyik, hol a másik követelményrendszernek képtelenek megfelelni.

A gazdaságpolitika tanácstalanságát csak tovább fokozzák a közgazdasági szakirodalom e kérdésben megnyilvánuló éles vitái. Az álláspontok egymásnak sokszor szögesen ellentmondanak. Annyi látszik csupán, hogy a szélsőségeket a többség elutasítja. Szélsőséggként kell itt említeni a neokeynesiánus felfogást, amely szerint az átmeneti gazdaságokban a recesszió oka az átalakulással együtt járó kereslethiány. Az összkereslet fokozására a régi recept a költségvetési kiadások növelését javasolja. A másik véglet ezzel szemben talán az a monetarista ihletésű felfogás, amely a költségvetés szigorú lefaragását és a pénzkiáramlás

szűkítését követeli a makrogazdasági egyensúlyhiányok megszüntetésére, kerül amibe kerül (mármint gazdasági visszaesésben, munkanélküliségben mérve).

A két szélsőséges megoldás közötti utat, illetve a modernizációs igények finanszírozását a közkiadások (és a külföldi adósságok) „elfutása” nélkül kellene biztosítani, úgy, hogy eközben megfelelő színvonalú kereslet is legyen (ideértve az exportot is). Minden valószínűség szerint a modernizációs feladat megoldása hosszú időre hatalmas költségeket (adósságot) fog rakni a rendszerváltó társadalmakra. A gazdaságpolitika ezt a terhet nem tudja kiküszöbölni, a hibás döntések viszont fokozzák a terheket. Ezért kár a csodára várnunk, az átalakítást tovább kell folytatni, tudomásul véve, hogy egyelőre a térség csak saját magára számíthat. Az átalakítás elősegítése közben viszont fél szemmel folyton a makromutatókat kell figyelni, mikor kell fékezni, mikor lehet egy kis gázt adni.

A gazdasági együttműködés lehetőségei

Az átalakulás és modernizáció elvben legjobb útja az lenne, ha a térség országaiba jelentős külső tőke áramolhatna. Ennek egyelőre nincs reális esélye. A külgazdasági kapcsolatokkal mégis külön kell foglalkoznunk, mert a gazdaságok külső kapcsolatrendszerét is tökéletesen át kell alakítani.

Az első közismert és jól dokumentált folyamat a KGST összeomlása és a keleti piacok egy részének elvesztése volt. Ebben a tekintetben Magyarországot még viszonylag kisebb sokk érte. 1990-ig ugyanis egy sor vállalatközi kapcsolat épült ki, amelyekre a KGST megszüntetése nem volt különösebb hatással. A keleti piac fizetőképességének romlása természetesen a vállalatközi kapcsolatokra épülő kereskedelmet is sújtotta. A KGST megszüntetése elsősorban az együttműködési rendszerben kialakított termelési kooperációk és szakosodás ellehetetlenülésével hatott bénítóan a nagy szériákban gyártott és értékesített termékeknél. Mivel a magyar keleti kereskedelemben nem csak ilyen tételek szerepeltek, a magyar kereskedelem visszaesése – annak ellenére, hogy ebben a relációban meglehetősen nagy volt –, a többi átalakuló országhoz képest mégis ez volt a legkisebb.

A rendszerváltás és a gazdasági modernizáció logikájából adódik, hogy a KGST-együttműködésre épülő regionális munkamegosztás sok elemét is fel kell számolni. Ez jelentős forrása az átalakulás veszteségeinek. Ha ugyanis a kialakítandó rendszerünkötől eltérő logikával szervezett termelést továbbra is fenntartjuk szubvenciók révén, az idegen testként fog hatni a gazdaságban, és precedensként szolgálhat további elavult struktúrák megmentéséhez. Legkönnyebb lenne tehát ezeket a formákat és kapacitásokat egyszerűen elfelejteni. Ez persze lehetetlen, és nem is biztos, hogy célszerű. Az évtizedek során kialakított együttműködési rendszer romjai ugyanis még ma is jelentős méretűek, és rövid távon jórészt elbonthatatlanok. Gazdaságaink bizonyos részei továbbra is elkerülhetlenül függenek a regionális munkamegosztásban kialakult beszállító hálózattól. Nem csak a magyar gazdaság energiafüggése, a magyar honvédség fegyverze-

tének alkatrészfüggése említhető itt. A függőségi viszony eltérő mértékben ugyan, de kölcsönösen fennáll. Volt partnereink általában nincsenek olyan anyagi helyzetben, hogy a magyar szállításokra alapozott tömegközlekedésüket, gépellátásukat újabb nyugati rendszerekre átállítva gyorsan modernizálják. A fogyasztási cikkek piacán pedig éppen azért van keresnivalónk, mert a tömegesen gyártott még kielégítő minőségű olcsó cikkek kereslete az igazán nagy. Az igényesebb kivitelezésű, csomagolású és sokat reklámozott cikkek megfizethetetlenek Moszkvában vagy Bukarestben.

A keleti piacok felújítása kapcsán joggal vetődik fel, vajon nem termeli-e újra ez a piac a korábbiól oly jól ismert kétpiacosságot, a *műszaki fejlesztést gátló hatásokat*? Nem vezet-e ismét feszültséghez, hogy az átalakuló országok modernizációs horgonyukat az Európai Unióhoz rögzítve ismét annál igénytelenebb piacokat céloznak meg? Természetesen ez a veszély nem zárható ki teljesen. Lemaradásunkat azonban a műszaki fejlesztés területén ennél sokkal jobban növelte a technológiaforrásoktól való elzártságunk, a COCOM.

A modern technológiákhoz ma könnyen és viszonylag olcsón tudunk hozzájutni. Nem szükséges hosszas késedelmet okozó és méregdrága hazai fejlesztéssel „körbeinnoválni” a beszerezhetetlen technológiákat. Vagyis a jó minőségű és magas műszaki színvonalú magyar termékek már nem lesznek olyan drágák a keleti kereskedelemben, mint korábban. A műszaki fejlesztést visszafogó hatás részben azért is volt erős, mert a korszerűbb színvonalat a magyar fejlesztések magas költség szintje miatt sem volt hajlandó elfogadni a keleti partner.

A másik aggály a keleti kereskedelemmel kapcsolatban: a *fizetőképes kereslet hiánya*. A kereslet vásárlóereje valóban szűk, de éppen ezért nem a nyugati import csúcsmínőségére vágyik. Bár jogos az az észrevétel, hogy az állam nem kockáztathatja az adófizetők pénzét magánszemélyek kétes megtérülésű ügyletei finanszírozására, annyit azonban feltétlenül meg kellene tennie, hogy a keleti kereskedelem bizonytalanságát állami garanciákkal, az exportfinanszírozás megkönnyítésével, információs szolgáltatások nyújtásával csökkentse.

A nemzetközi gazdasági kapcsolatok másik fő iránya sem kevésbé problematikus. Ezen a téren is hasonló jelenségek figyelhetők meg a „visegrádi országokban”. Mint a külkereskedelmi forgalom adatai mutatják, nem csak a modernizációs horgonyt igyekszünk az Európai Unióhoz rögzíteni. Az aláírt társulási szerződések gazdaságaink fokozatos közelítését, integrálását hivatottak elősegíteni. Ez a folyamat természetesen a vállalatok tevékenységében realizálódik. Egyelőre nem lehet még világosan látni, hogy a mikroszféra milyen módon és mértékben képes kapcsolódni az Európai Unióhoz, és/vagy távolabbi gazdasági térségekhez. A folyamatok bizonytalanságát jól jelzi az a tény, hogy – ismét a Cseh Köztársaság kivételével – valamennyi „visegrádi ország” közös piaci exportja meredeken visszaesett 1993-ban. Egyelőre nem világos, hogy a cseh export miért növekedett tovább.

A kialakuló, de még nagyon bizonytalan vállalati kapcsolatokban biztosabb elemet képviselnek a *működőtőke-befektetések*. Ezek beágyazódása a tulajdonos (többnyire multinacionális vállalatok) nemzetközi hálózatába jól megfigyelhető.

A rendszeres szállítások stabilizáló szerepet töltenek be az exportban és importban egyaránt. A vegyesvállalatok tevékenységének további jótékony hatása a hazai beszállítói rendszerre gyakorolt húzóhatás. E hatásmechanizmuson keresztül ezek a cégek pontosan azokat a modernizációs hatásokat váltják ki a magyar vállalatoknál, amelyek elérése a gazdasági rendszerváltás elsődleges célja.

A külföldi befektetések célja változó lehet. Többnyire a befogadó ország piacát igyekeznek a befektetéssel megszerezni, majd a kialakított termelési kapacitásokkal a regionális piacon további teret nyerni. A földrajzilag közelebb fekvő országrészekben (és a Cseh Köztársaságban különösen) a munkamegosztás más formái is terjednek. Többnyire bérmunkakapcsolatra alapozva a külföldi partner a viszonylag olcsó munkaerőt foglalkoztatva tesz szert költségelőnyre. A bérmunkáltatás általában nem vezet tőkekapcsolathoz. Lényege a közelség, a gyors szállítások, a könnyen felszámolható együttműködés.

A megindult vállalati kapcsolódások mellett végül arról kell még szólnunk, hogy kormányzati szinten az átalakuló gazdaságok közeledését nem mindig és nem minden EU-országban fogadják jó szívvel. Az ellenérdekeltség okai világosak és sokszor érvényesültek már az elmúlt négy évben. A szegény keleti tagállamok segélyezése teljesen felborítaná az EU mai költségvetését, terheket róna a gazdag országokra és forrásokat vonna el a fejletlenebb, de nálunk jobb helyzetben lévő országoktól. Termékeink egy sor érzékenynek minősített kategóriában erősen versenyképesek az Unió termelésével. A támogató retorika mögött az Európai Unió számos alkalommal, és nem egyszer indokolatlanul alkalmazta a legkülönbébb protekcionista intézkedéseket a Közép- és Kelet-Európából, a társult országokból származó importtal szemben. Ilyen *ellenérdekeltség mellett a teljes jogú tagság elnyerése nyilvánvalóan csak politikai döntéssel lehetséges*. Azt viszont talán egyetlen társult ország sem kívánja, hogy bel- vagy külpolitikája olyan konfliktust eredményezzen, amelyben az EU-tagság jelentheti a megoldást.

A fentiekből tehát az következik, hogy modernizációs feladatainkat egyelőre saját magunkra támaszkodva kell megoldanunk. A folyamat terheit a külföld nem fogja átvállalni, tehát magunknak és a jövő generációknak kell majd viselniük azokat. Ilyen helyzetben *rendkívül sok múlik az okos gazdaságpolitikán*, amely az átalakulás költségeit csökkentheti. Mivel erőforrásaink és piacaink szűkösek, hiba lenne lemondani a regionális gazdasági együttműködés lehetőségeiről.

A kelet-közép-európai országok politikai rendszerei: azonosságok és különbségek

Ágh Attila

Ideák és idolk

Az átalakulás időszakában igen nagy mennyiségű szakirodalom született a kelet-közép-európai országok politikai rendszereiről. Ugyanakkor nagy az aránytalanság a szakirodalom mérete és elméleti színvonala között. Ezek a hiányosságok főbb vonásaikban a „triumfalizmus” („győzedelmeskedés”), a kolonializmus és a „tribalizmus” („törzsiség”) fogalmaival jellemezhetők.

1. Magyarországról nézve ez a szakirodalom nemzetközi szinten is átideologizáltabb, mint a 80-as években nálunk már kijózanodott társadalomtudomány. Az államszocializmus összeomlásával felizzottak a primitív ideológiai előítéletek és előtérbe került az olcsó triumfalizmus. Ennek legszembetűnőbb jele, hogy az elméletben eluralkodtak a zsunalisztika tipikus kifejezései és szófordulatai. Ezek közül a totalitárius rendszerek korábban már félretolt, végletesen leegyszerűsítő és történelmietlen elmélete viszi el a pálmát látványos visszatérésével. Számos szerző – Nyugaton és a mi régióinkban egyaránt – sziporkázó elemzéseket ír, amelyek azonban semmit sem világítanak meg.

2. Nemcsak a társadalomtudományok „nyugatiasítása” ment végbe, hanem egyben kolonizálása is. Hiszen a társadalomtudományok világpiacán a nagy kutatói és kiadói kapacitással rendelkező országok, iskolák és irányzatok dominálnak. Így a rendszerváltás elméletében is az egyébként uralkodó nyugati eszmék kerültek előtérbe. A művek többségében a nyugati szerzők igen kevés regionális ismeret alapján csak korábbi nézeteiket terjesztik ki a kelet-közép-európai országokra. Átalakulásuk kapcsán a nyugati politológia minden jelentősebb képviselője szükségesnek érezte, hogy kifejtse a maga álláspontját. Egyesek igen jókat írtak, mások kevésbé jót, de szinte mindnyájan deduktív módon közelítettek a kérdéshez és csak igen *kevesen próbálták a régiót belülről is megérteni.*

Az amerikai társadalomtudomány érdeklődése és intézményrendszere, így egész kategóriarendszere és mentalitása is, főleg Latin-Amerikára irányul. Az itt kialakult fogalmi struktúrákat aztán „globalizálják”, vagyis a különböző régiókat az ottani átalakulás sémájába kényszerítik bele. Ugyanakkor a kutatások dél-európai fejlődésre koncentráló irányzatának sokkal kisebb a befolyása. A *kelet-közép-európai térségből származó vagy erre a térségre vonatkozó szakirodalom alig játszik szerepet az eszmék nemzetközi piacán.* A valódi Kelet-Európa pedig csak nagyon marginálisan kerül bele a nyugati szerzők látókörébe, szinte kivétel nélkül mindig a kelet-közép-európai régióval összekeverve és túláltalánosítva. Az első néhány év habozása és a különbségek iránti tétova érdeklődés már véget

ért. A szélesebb térségben már csak Oroszország számít a külpolitikusoknak és az elméletalkotóknak egyaránt. A semmitmondó túláltalánosítások tekintetében a korábbi „kommunizmusra” vonatkozó bölcsekedések helyett most a „poszt-kommunizmusra” vonatkozó közhelyek a jellemzők.

3. A társadalomtudományok a kulturális metakommunikáció típusa alapján korábban is erősen szegmentálódtak Kelet-Közép-Európában, s talán kisebb mértékben, de Nyugaton is. E folyamatot rendkívül felerősítette a rendszerváltás. Ezt a jelenséget nevezem itt tribalizmusnak. Lényege az, hogy a szegmentálódott szakirodalomban mindenki csak a szűkebb kulturális rokonságát idézi, értékeli és fejtegeti tovább. Nem vesz tudomást a külvilágról, az ugyanabban a témában az „idegenek” által írott tanulmányokról. A rendszerváltás szakirodalmában ez a szegmentáltság meglepő méretű. Ennek persze nagyon prózai okai is vannak: folyik a harc a műhelyek és irányzatok között a túlélésért és a fennmaradásért, a pályázatok és az alapítványi pénzek megnyeréséért.

Mindezek ellenére úgy vélem, hogy a témának jól megalapozott szakirodalma van, amely összefoglalható egy ilyen rövid tanulmányban.

Szűkebb régióknak négy országában (Csehországban, Lengyelországban, Magyarországon és Szlovákiában) a politikatudomány fejlettsége és átalakulásban játszott szerepe gyökeresen eltérő. Még ha teljesen kialakult és hatalmas technikai apparátussal rendelkezett volna is a politikatudomány ebben a négy országban, akkor sem lett volna képes empirikusan nyomon követni az átalakulást, annak nagy sebessége és váratlan fordulatai miatt. Ezért igen nagy a kontraszt az elméleti konstrukciók és empirikus alátámasztottságuk között. Mire az adatok többé-kevésbé (de inkább kevésbé) rendelkezésre álltak, addigra a változások már új politikai szerkezetet hoztak és ez így ment évről évre. Jellegzetes példa erre a fejlett politikatudománnyal rendelkező Lengyelország, ahol a választói viselkedéssel kapcsolatos kutatások nemzetközi színvonalúak, de a gyakorlatban problémákat okozott, hogy a választójogi törvényt többször is megváltoztatták. Nehéz tehát régióinkban rendszerezett és regionálisan áttekinthető adatokat szerezni, olyanokat, amelyek valóban összehasonlíthatóak.

Az átalakulás menetrendje – intézmények

A politikatudománynak hagyományosan két nagy szakmai irányzata van, s egyben kétfajta eszközrendszere is: az intézményi és a kulturális megközelítés. Egyfelől feltárhatjuk azt, hogy milyen az intézményrendszer statikája és dinamikája. Ez a „kemény” elemzés vonala. Másfelől elemezhetjük, hogy milyen az emberek politikai viselkedése, rétegenkénti szubkultúrája és értékrendje, s hogyan jelentkezik ez országos megoszlásban. Ez a „lágy” elemzés vonala, amelynek tényanyagát jobbra a politikai szociológia és/vagy a közvéleménykutatások biztosítják. A politikatudomány az elsőre a *polity*, a másodikra pedig a *politics* kifejezést alkalmazza. A rendszerváltás leírása és teoretizálása kapcsán ez a két megközelítés nagyon élesen szembekerült egymással. Alig voltak kapcsolódási pontok és

átmenetek az intézményi és a kulturális megközelítések között. Ebben a tanulmányban a kettő összekapcsolására teszünk kísérletet.

A kelet-közép-európai országokban a politikai rendszer átalakulása fölülről kezdődött és viszonylag gyorsan haladt előre a makropolitika területén, de ebből ellentmondások egész sora adódott.

1. A politikai rendszer kezdeti, viszonylag gyors átalakulása és a gazdasági-társadalmi rendszerváltás megkéseése közötti ellentmondás, ami azért problematikus, mert a politikai rendszer átalakulásának befejeződése és konszolidációja csak a társadalmi-gazdasági átalakulás bázisán mehet végbe.

2. A politikai rendszeren belül a gyorsan átalakuló makropolitika és az érinetlenül maradó mezo- és mikropolitika közötti ellentmondás. A politikai átalakulás lelassult, mielőtt ezekhez a szintekhez ért, mert a makropolitika szereplői nem voltak érdekeltek a kiterjesztésben, újabb szereplők integrálásában.

Itt csak az utóbbi ellentmondást elemzem, bár nyilvánvaló, hogy valamennyi kelet-közép-európai országban nagy feszültség alakult ki a politika és a társadalom (valamint a gazdaság) között. Ennek intézményi elemzése azonban túlmenne e tanulmány keretein, ezért csak a kulturális vonatkozását érintem.

Intézményi szempontból a makropolitika dominanciáját a „túlparlamentesedés” és a „túlpártosodás” fogalmaival írom le. Mindkét esetben arról van szó, hogy a régi intézményrendszer átalakulásában és az új megjelenésében e két szerveződési forma szükségképpen elsőbbséget élvez. Ennek következtében átmenetileg monopolisztikus és jóval nagyobb szerephez jutnak, mint ami funkcionálisan szükséges és kívánatos lenne. A politikai élet szinte a parlamentre redukálódik, mint egyedüli fórumra és színtérre, ahol egyedüli politikai szereplők a (parlament) pártok.

Az intézményrendszer fejlődését Kelet-Közép-Európában a szigorú folytonosság, az „alkotmányos forradalom” jellemzi. Azaz nem volt olyan politikai esemény, amely megszakította volna a jogfolytonosságot. Ellenkezőleg, minden lépés alkotmányos keretek között ment végbe az előző rendszer összeomlása és hatalmi elitjének fokozatos (Magyarország és Lengyelország) vagy gyors (Cseh-szlovákia) kapitulációja következtében, tehát a tárgyalásos átmenet szabályainak és intézményeinek megfelelően. A legszembetűnőbb példája ennek az, hogy az 1989. november 17-i prágai tömegtüntetést követő hatalmi vákuum után december 30-án a régi parlament választotta meg Václav Havelt köztársasági elnökké. Az egész átalakulást tehát az intézményi inercia, az alkotmányosság folytonossága jellemezte. *Vagyis a régi alkotmányos rendet nem megdöntötték, hanem a saját belső szabályai szerint módosították, demokratizálták és modernizálták.* Kezdetben ez a nemzeti kerekasztal-megbeszéléseken kialakított paktumok révén, később pedig az új intézményeken belül, de mindig az akkor meglévő hatályos alkotmányos jogi kereteken belül történt. Emiatt gyakran használják az átalakulásra a konzervatív forradalom kifejezést is.

Az intézményi inercia legszembetűnőbb esetei maguk a parlamentek. Szereplői radikálisan megváltoztak ugyan, de az országgyűlés alkotmányos helyzete és tradicionális, egy- vagy kétkamarás felépítése változatlan maradt. A kelet-közép-

európai országok – hagyományaiknak megfelelően – a parlamentáris rendszert választották az elnöki rendszerekkel szemben, s ezzel belesimultak az európai fejlődés fő áramlatába. A kelet-európai országok a túlsúlyos elnöki rendszereket részesítették előnyben a maguk „homlokzat-demokráciájához”.

A kelet-közép-európai parlamentáris rendszerekben a parlamenté és a megválasztott kormányé a főhatalom. Ez annak ellenére igaz, hogy az elnökök kiegyensúlyozó hatalmi szerepe igen fontos, másrészt pedig nagy különbségek vannak a tiszta parlamenti modellt képviselő magyar, cseh és szlovák megoldás, valamint a francia rendszerhez közelebb álló lengyel fél-elnöki rendszer között. A lengyel fejlődés sajátosságának okai részben a történelmi hagyományokban (Pilsudski) és a konkrét előzményekben keresendők (a Szolidaritás mint egyetlen hatalmas ellenzéki mozgalom), s nem pusztán az átalakulás stabilitásigényében. Csehszlovákiában Havel elnök szerepköre is hasonlított a fél-elnöki rendszerhez, de nem jogilag, hanem tényleges politikai befolyását illetően, ami véget ért a szétválással. Szlovákiában is előtérbe került újabban a köztársasági elnök szerepe a sorozatos kormányválságok miatt. Magyarország a nagyobb politikai stabilitás biztosítása végett 1990-ben eleve a német kancellári modellt vette át, ami tulajdonképpen a miniszterelnököt ruházta fel fél-elnöki jogkörökkel.

A választási rendszerek összehasonlításából kitűnik, hogy a régió országai az arányos választási rendszer valamely változatát alakították ki. Magyarország ezt erőteljesen kombinálta a kétfordulós, egyéni választókerületi rendszerrel. Ennek jelentős szerepe volt a kormány és a pártok nagyobb stabilitásában és a pártrendszer kisebb fragmentáltságában.

A főbb hatalmi centrumok közötti hatalommegosztás tisztázatlansága és kezdetlegessége ellenére is a parlamentáris jelleg jellemzi az egész régiót. Ez különösen a keleti szomszédokkal összehasonlítva tűnik ki. Kelet-Közép-Európában azonban nemcsak a parlamentarizmusnak, hanem a többpártrendszernek is voltak tradíciói, amely nélkül a parlamentáris rendszer nem működhet. A többpártrendszer visszatérése jellegzetes fokozatokon ment keresztül. Mielőtt az első, „alapító” választásokra sor került volna, száznál is több párt alakult, s a természetes szelekciót csak a választások végezték el. A második szakaszt is rendkívüli fragmentálódás, a „sokpártrendszer” jellemezte, főleg Lengyelországban. Magyarországon alakult ki legkorábban a kiegyensúlyozott többpártrendszer. Általában csak a harmadik szakaszban, azaz a második-harmadik szabad választás után szilárdulnak meg a fontosabb pártok és szűnnek meg vagy marginalizálódnak a többiek.

A parlamenti és a pártfejlődést kezdetben az „utódpárt(ok)” és az ellenzéki pártok konfrontációja jellemezte, ez volt a domináns politikai törésvonal. A hatalmváltás erős jobbrtolódást eredményezett Kelet-Közép-Európában és növekvő szerephez jutott a hagyományos vagy nemzeti konzervativizmus, továbbá a provincializmus-nacionalizmus. Ezzel egy újabb, s mindinkább domináns politikai törésvonal keletkezett a korábbi „kommunista–antikommunista” törésvonal helyett. Az a jelenség, amit a nemzetközi politikatudományban „autoriter megújulásnak” neveznek, erőteljesen megmutatkozott a mi térségünkben is. Leg-

kevésbé talán Csehországban, ahol viszonylag korán létrejött egy meglehetősen modernizált jobbközép párt. Másutt a hatalomra és túlzott befolyásra szert tett jobboldal alig volt képes modernizálódni.

A térség politikai erői vagy pártalakulatai leegyszerűsítve négy csoportba oszthatók: (1) az európai baloldal, (2) az európai jobboldal, (3) a tradicionalizáló baloldal és (4) a tradicionalizáló jobboldal. Míg Kelet-Közép-Európát mindinkább az első két típus vezető szerepe jellemzi és a tradicionalizáló nacionalizmus mindinkább háttérbe szorul, addig a térségtől délre és keletre ez utóbbi irányzat dominánssá vált. A politikai szövetségek széles skáláját alakította ki a nemzeti kommunizmustól a nemzeti konzervativizmusig (pl. Szerbiában vagy Romániában). Az autoriter megújulás tehát térségünkben csak a rendszerváltás gyermekbetegségének bizonyult, Kelet-Európában viszont szilárd rendszerré szerveződött.

Az intézményi átalakulás mint demokratizálódás és az európai integrációhoz való strukturális alkalmazkodás Kelet-Közép-Európában is csak a kezdetén tart. Az új alkotmányok még csak részlegesek és/vagy kezdetlegesek, a pártok még kialakulatlanok. A politikai átalakulás még nem terjedt ki az érdekszervezetek és a civil társadalom világára, azok intézményrendszerei még nemcsak felemásak és hiányosak, hanem a makropolitika egyeduralma vagy legalábbis túlhatalma alatt szenvednek. Az intézményi átalakulás első menete látványosan gyors volt, de azután lelassult, s megmutatkoztak sűrűsödő belső ellentmondásai.

Az átalakulás kulturális aspektusai – mozgalmak

A politika intézményrendszere csak keret, amelyet az emberek politikai tevékenysége tölthet meg tartalommal. Amikor egy új intézményrendszer létrejön, akkor évekig, vagy akár évtizedekig is eltarthat, míg az emberek megszokják és „belakják” azt. Valójában csak akkor működnek funkcionálisan, amikor már az emberek birtokba veszik őket. A rendszerváltás története persze az ellenkezőjével kezdődik; nevezetesen az intézmények elleni háborúval és a régi intézmények eróziójával, esetenként lerombolásával. Rendszerváltások idején az intézmények még fennállnak, de az emberek egyre kevésbé hajlandóak a kereteik között működni.

Az intézményi és a kulturális dimenziók tekintetében világosan elválasztható az a három periódus, amit a rendszerváltás szakirodalma alapvetőnek tekint: (1) az átmenet előtti válság – a tömegmozgalmak és a kulturális tényezők dominanciájával; (2) a demokratikus átmenet – az intézményesülés, a gyors intézményi átalakulás előtérbe kerülésével; és (3) a konszolidáció időszaka, amelyben az emberek „belakják” és megszokják az új intézményeket és kialakítják az új „demokratikus hagyományokat”. Vagyis a rendszerváltást lezáró időszakban megint a kulturális tényezők dominálnak.

Az elit-tömeg(mozgalom) kapcsolatrendszerben éles fordulat állt be a kelet-közép-európai országokban az „alapító” választások, valamint az azt követő elit-

csere és hatalomátvétel után. Az újonnan hatalomra került elitek igen hamar konszolidációra, az adott állapot befagyasztására, a status quo védelmére törekedtek. Maguk is a tömegmozgalmak révén emelkedtek fel, azokat akarták vagy vélték képviselni, ám mihelyst hatalomra jutottak, máris demobilizálni szerették volna ugyanezeket a mozgalmakat, megszüntetve saját pártjuk mozgalmi jellegét is. A politika önmagára való koncentrációja, befelé fordulása bizonyos mértékig szükséges volt. Hiszen csak igen hosszú és problémákkal teli folyamatban lehetett a nagypolitikába beletanulni és a demokratikus intézményrendszer egészét kialakítani. A tömegmozgalmaktól való elzárkózás és az emberek mindennapi, gazdasági-társadalmi problémáitól való elfordulás azonban általában túlságosan gyors és éles volt. Magyarországon ehhez még arrogancia is társult.

Az új politikai elit öt csoportra osztható politikai viselkedése, értékrendje és mentalitása alapján:

1. A *történelmi hivatástudattal rendelkezők* a nemzet régmúltjára függesztik tekintetüket és nemigen törődnek a gazdasági-társadalmi válságkezeléssel. Egy sohasem volt nemzeti aranykor bővületében élnek. Mindent ennek kívánnak alárendelni, ezért a jövő helyett a múlt felé fordulnak. A nemzeti sérelmek élesztgetése és az elmúlt rendszer bűnöseinek buzgó üldözése szembefordítja őket mind a szomszéd országokkal, mind pedig saját országuk lakosságával. Az államszocializmus félnék, irodalmias, humán értelmiségi fél-ellenzékéből hirtelen kerültek a politika homlokterébe. Nagyon alacsony hatékonysággal működtek a nagypolitikában, ahonnan emiatt előbb-utóbb ki is szelektálódtak.

2. A *„moralista” politikusok* rendszerint az államszocializmus kemény ellenzékéből emelkedtek ki. Alapvetően azt hangsúlyozták, hogy a diktatúra évtizedei alatt mindenki kompromittálódott, hiszen valamilyen módon mindenki részt vett az „átkos” rezsimben. Ezért politikai pályára igazán csak azok jogosultak, akik erkölcsileg bizonyítottak. Ez az erkölcsi arisztokratizmus éppúgy ingerelte az átlagembert, mint a történelmi elhivatottság, hiszen a moralista politikusok is arrogánsak voltak, csak másképpen. Egyébként is legtöbbször a humanista értelmiség más csoportjaiból származik. A „nacionalisták” és a „moralisták” minden országban megvívták a maguk elvont ideológiai csatáját. Ezen az ideológiai elvontságon és doktrinerségen kívül az is összekötötte őket, hogy többségük képtelen volt professzionális politikussá válni.

3. A *„véletlen” politikusok* csoportja a legszámosabb az új elitben. A nagy kavargásban igen alacsony képességű emberek tömege sodródott be a politikába, nemcsak a parlamentbe, hanem a vezető kormányzati pozíciókba is, amelyeket képtelenek voltak ellátni. Megfáradt, frusztrált és kompenzációt követelő kismemberek nagy tömege „taposta egymást” minden ország politikai „elitjében”, s ennek óriási elrettentő hatása volt az új politikától. Ezek az emberek nem értettek semmihez, nem volt erkölcsi és politikai tőkéjük. Mégis állandóan követelődtek és korlátlan exhibicionizmusukban folyton közszereplésre törekedtek. Az elitcsere nének ez a groteszk vonulata jelentősen csökkent, de nem tűnt el teljesen az első választások után. Ez annak ellenére igaz, hogy Kelet-Közép-Európában az emberek gyorsan és határozottan elfordulnak a szélsőségesektől és a demagógoktól.

4. A *hajdani nómenklatúra magukat átmentő tagjairól* minden országban legendák születtek, s ezek kezdetben szociológiai elméletekként is megjelentek. Később kitűnt, hogy az elitcsere mindenütt igen jelentős volt. A korábbi vezető rétegnek egy jelentős része teljesen és véglegesen eltűnt a politikából, már csak azért is, mert mozgékony részük sikeresnek bizonyult a magángazdaságban. Az előző és az új rendszer közötti átmenetet számukra nem a politikai tőke gazdaságira konvertálása biztosította, ahogy a legenda szólt, hanem a konvertálható ismeretek rendszere: a szimbolikus, a kulturális vagy a kapcsolati tőke.

5. Az *újonnan kiemelkedő professzionális politikusok* kis csoportja rendszerint a középgenerációból került ki és kezdetben igen alárendelt szerepet játszott. A „küldetéses” és a moralista politikusok ideológiai handabandázása, és a „véletlen” politikusok demagógiája idején a politikai szakismeret felértékelődött. Ezért számos új politikus kifejezetten azzal kérkedett, hogy ő nem ideologikus, nem moralista és nem is népszónok, hanem csak egyszerű hatékony hivatalnok, aki érti a mesterségét.

A választási statisztikák megdöbbentő párhuzamot mutatnak az újabb elitcsere folyamatában a dél-európai és a kelet-közép-európai régió között. Minden parlamenti választásnál átlagosan *a parlamenti elit körülbelül 70%-a bukik el.* Általában három választás, azaz mintegy nyolc év után kezd igazán kialakulni az új, professzionális politikai elit, amelybe a kezdeti-átmeneti elitnek legfeljebb 5–6%-a kerül be. A rendszerváltás kezdeti vezető figurái – az uralkodó párt reformerei éppúgy, mint az ellenzék prominensei – kevés kivétellel eltűnnek. Alkalmatlannak bizonyulnak az új rendszerben való politizálásra, s olyanok kerülnek előtérbe, akik már az új rendszerben kezdték a politizálást.

A kelet-közép-európai átalakulásban a kulturális deficit tehát sokkal élesebben jelentkezik a politikai elitnél, mint a tömegeknél, mégpedig éppen az intézmény-építés legkritikusabb időszakában. Ezek az új elitek valósággal politikai öngyilkosságot követnek el, hiszen tapasztalatlanságukat csak tovább súlyosbítják arroganciájukkal. Ezért a lakosság az új eliteket mindenütt az első adandó alkalmalmmal leváltja, annál gyorsabban, minél inkább törekednek az újonnan megszerzett hatalom stabilizálására. Magyarország már a Magyar Demokrata Fórum, Lengyelország a Szolidaritás, Csehország a Polgári Fórum, Szlovákia pedig a Nyilvánosság az Erőszak Ellen nagy hegemon szervezetei, mozgalom-pártjai utáni korszakban él. Vezetőik jó része kikerült a politikából és szervezeteik többnyire utópártjaikon keresztül léteznek.

A demokratikus átmenetben tehát a politika és a lakosság közötti ellentmondás átmenetileg újjászületik, sőt kiéleződik. A tömegek politikai kultúrája, önszervező ereje, toleranciája és nyugalma sokkal erősebbnek bizonyul, mint a korai, átmeneti politikai elité, s ez lehetővé teszi a demokratikus átmeneten belüli radikális korrekciót. Az autoriter megújulás Kelet-Közép-Európában a nemzeti konzervativizmus jegyében jelentkezik, Kelet-Európában pedig a nemzeti kommunizmus jegyében. Kelet-Közép-Európában a demokratikus kultúra hagyományai és új, erősödő formái segítik át a demokratizálást a kezdeti nehézségeken.

Kelet-Európában viszont ennek hiánya következtében tartósul a válság és lelassul a demokratikus intézményrendszer kiépítése.

Az európai helyzet

A globális demokratizálódás „három hullámáról” írott alapvető művében Samuel Huntington (1991) áttekintő rendszerezést ad korunk ellentmondásairól. Szerinte a fiatal demokráciák életét három teljesen különböző jellegű ellentmondás jellemzi. Az elsőt „kontextuálisnak” nevezi, amely az egész társadalom életét hosszabb távú történelmi lefutásában fogja át. A második az „átmeneti” típus adja, amely a sajátos és időleges átmeneti helyzetből adódik, s nem bukkan fel sem korábban, sem később. A harmadik eset a „szisztematikus”, vagyis rendszerbeli ellentmondás, amely egy-egy társadalmi rendszer belső természetéből fakad és csak addig tart, amíg a rendszer fennáll. Ez a rendszerezés szerintem komoly alapot ad a korábban összerosott elemzési síkok világos szétválasztásához és egyben a regionális összehasonlításokhoz.

A régiók éppen azáltal definiálhatók, hogy történelmileg *hosszabb távú meghatározottságaik*, „kontextuális” ellentmondásaik azonosak. Ez adja a közép-európai régió lényegét is. Ez akkor is igaz, ha egyes országai fejlettebbek, mások fejletlenebbek. Korábban ugyanis éppenséggel eltérő fejlettségük révén töltötték be sajátos funkcióikat a közös régióban. A Nyugat és Kelet közé szorultság, és a felzárkózás évszázados igénye még ma is jellemzi a térséget, sőt aktuálisabb mint valaha, bár Ausztria sokkal előbbre tart az európaizációban, mint például Szlovákia. A második világháború utáni időszak kettévágta ezt a térséget, de a hosszabb távú tendenciák hatása nem szűnt meg, csak tompult. A konvergencia jelenleg erősödik, s már laza regionális szerveződések formájában is jelentkezik.

A térség átmeneti ellentmondásai azonban már radikálisan eltérőek. Élesen megmutatkoznak az országok különböző adottságai és tradíciói. Az említett lassú-fokozatos és gyors-robbanásszerű váltás kezdeti ellentétei a „visegrádi” csoportban már nagyrészt eltűntek. Az került előtérbe, hogy az egyes országok miként birkóznak meg az átmenet nehézségeivel. Tipikus probléma a mélyülő gazdasági válság, a keleti piacok összeomlása, a gyors társadalmi átstrukturálódás és a társadalombiztosítási rendszer túlterheltsége, mert nagyobb feladatot kell ellátnia kisebb nemzeti össztermékből. Ez egyben az átmenet jellegzetes politikai problémáinak az alapja is. Ebben az új, kialakulatlan politikai rendszernek nagy tömegnyomást kell kiállnia. A társadalmi-gazdasági válság azért is mélyül és húzódik el, mert az új politikai rendszerek és elitek képtelenek hatékony válságkezelést kialakítani. Az átmenet problémái csak egy második fordulattal érnek véget, amikor a politikai és a gazdasági válság egymást mélyítő körei helyett fokozatosan a gazdaság és a politika egymást erősítő, pozitív folyamatai indulnak be.

A rendszerjellegű ellentmondások egy régióban számos közeli vonást tartalmaznak, de az államszocializmusok csak a totalitárius elmélet történelem feletti

elvontságában voltak teljesen azonosak. Husák Csehszlovákiája markáns autoriter jellegével nagyon különbözött a kádári Magyarország liberalizált államszocializmusától és az éles politikai ciklusokban mozgó Lengyelországtól egyaránt. Ezek a sajátos rendszerek még most, az átmenet időszakában is éreztetik hatásvukat. Ugyanakkor a tipikusan rendszerjellegű ellentmondások az államszocializmusok összeomlásával megszűntek. Az új társadalmi rendszer jellege és tipikus ellentmondásrendszere az átmenet időszakában még nem érzékelhető kellőképpen. Csak feltehető, hogy az átmenet tarkasága ellenére a négy közép-kelet-európai állam végül is hasonló szerkezetet alakít ki. Ebben minden bizonnyal nagy szerepe van az európai integráció szívóhatásának és a vele járó „kényszerdemokráciának”, s egyáltalán a nyugati minta átvétele történelmi kényszerének is.

Huntington ezt a külső hatást kevésbé érzékeli, ezért külön nem tárgyalja az ellentmondások negyedik típusát, amelyet „szituacionálisnak” lehetne nevezni. A közép-kelet-európai kisállamok esetében nemcsak a külső körülmények által teremtett kényszerpályáról van szó, amelynek hatását felerősíti az átmenet állapotából fakadó meggyengülés, a földrajzi közelség és az intenzív kapcsolatrendszer. Sokkal inkább arról van szó, hogy az átmenet időszakát nagymértékben meghatározza az a konkrét helyzet, ami az átmenet kezdetekor és folyamán Nyugaton található.

Különösen szembevetendő ez a dél-európai és a kelet-közép-európai régiók összehasonlításában. Más volt az általános világhelyzet a 70-es évek végén, amikor még fennállt a bipoláris világrend, és más a 90-es évek elején, amikor már összeomlott. De ezen túlmenően olyan tényezők is hatnak, mint a nyugati gazdasági recesszió és az integrációs folyamat újkeletű nehézségei. Ezek szölamokká degradálták a nyugati vezetők 1989-es ígéreteit a kelet-közép-európai térségnek nyújtandó nagymértékű támogatásokról. Az 1989-es *annus mirabilis* („csodaév”) után 1990 már csak *annus miserabilis* („nyomorév”) lett, majd következtek azok az évek, amelyeket inkább *annus horribilis*-ként („szörnyű évekként”) szokás emlegetni. Ahogy R. Dahrendorf (1990) írta, a kelet-közép-európai országoknak át kell menniük a siralom völgyén mielőtt elérkeznek a konszolidált demokráciához.

Az elit cirkulációja vagy újratermelődése Közép- és Kelet-Európában?

Szelényi Iván

A posztkommunista társadalmi átalakulás egyik érdekes kérdése: mi történik az elit tagjaival a rendszerváltás folyamatában? Meg tudják-e őrizni korábbi privilegizált helyzetüket az egykori államszocialista nómenklatúra tagjai? Kikből rekrutálódik az új, posztkommunista politikai és gazdasági elit?

A kérdést szociológusok vetették fel – hazánkban először már 1988-ban Hankiss Elemér, néhány hónappal később Lengyelországban Jadwiga Staniszkis. Mindketten hasonló hipotézist állítottak fel: megfogalmazták az „elit újratermelődésének” elméletét. Hankiss úgy képzelte, hogy az államszocializmus kései szakaszában megkezdődik az egykori nómenklatúra új tulajdonososztállyá való átalakulása, a régi kommunista bürokratikus elitből alakul ki az új nagyburzsoázia. Az 1989-es magyar vállalati átalakulási törvény, a később „spontán privatizációnak” elnevezett jogi manőver valóban azt sejtette, hogy az államszocializmus elitje megtalálta a módját, hogy miként legyen kedvezményezettje a gazdaság tőkés típusú átalakulásának.

Jadwiga Staniszkis hasonló következtetésre jutott. A lengyel szociológusnő azt állította 1989-ben, hogy hazájában „politikai kapitalizmus” van kibontakozóban. Ez alatt azt értette, hogy a politikai hatalmi pozíciókat betöltők képesek arra, hogy hivatali hatalmukat magánvagyon megszerzésére használják fel.

Némi leegyszerűsítéssel azt mondhatjuk: Hankiss és Staniszkis arra számítottak, hogy a társadalomszerveződés alapelveinek megváltozása nem fogja lényegesen befolyásolni a legfontosabb döntéshozatali pozíciókat elfoglalók személyi összetételét. Míg az államszocialista rendszerben a kulcsfontosságú döntéshozatali pozíciókba a politikai megbízhatóság, párttagság alapján kerültek az emberek, a posztkommunista tőkés típusú rendszerben a magántulajdon a társadalmi presztízs és a hatalom legfőbb forrása. Vagyis a mélyreható változás ellenére a társadalom csúcsán mégis ugyanazok maradnak. Ugyanis az egykori nómenklatúra lényeges korlátok nélkül tudja átváltani politikai privilégiumait – szociológiai szakzsargonnal nevezhetjük ezt akár „politikai tőkének” is – magántulajdonra, vagy „gazdasági tőkére”. A társadalmi rendszer változik, az elit viszont marad. Mindössze annyi történik, hogy a társadalmi csúcspozíciót elfoglalók hatalmukat és privilégiumaikat új elvek szerint legitimálják.

Szalai Erzsébet 1989 során több publikációjában foglalkozott ugyanezzel a kérdéssel, s Hankisstól és Staniszkistól valamelyest különböző, az én nézetem szerint náluk árnyaltabb álláspontot alakított ki. Szalai legfontosabb tétele, hogy

a kései államszocializmus társadalmi dinamikáját az eliten belüli konfliktusok határozzák meg. Az államszocializmus utolsó évtizede az állami és pártbürokrácia, a régi elit és az új technokrácia birkózása.

A bürokrácia és a technokrácia viszonyát egyébként én is kulcsfontosságúnak tartottam még a 70-es évek elején Konrád Györggyel közösen írt, az államszocializmus társadalmi szerkezetével foglalkozó esszénkben. Konráddal – főként a 60-as évek társadalmi folyamatait elemezve – úgy véltük, hogy az államszocializmus posztsztálini korszakába lépve a régi bürokrácia, amit mi „bürokratikus uralkodó rendnek” neveztünk, legitimációs válságba került, amit úgy próbált megoldani, hogy felajánlotta a hatalomban való osztozkodást az értelmiségnek, főként a technokráciának. Mi úgy láttuk, hogy a 60-as években nemcsak Magyarországon, hanem más szocialista országokban is (1968-ban kulminálódva Csehszlovákiában és Lengyelországban, a 60-as évek elején a Szovjetunióban, a 60-as évek végén, 70-es évek elején az NDK-ban) vonzotta a technokráciát a hatalom ígérete. Nem tartottuk elképzelhetetlennek, hogy kialakul az államszocializmusnak egy olyan technokratikus formája, melyben a bürokrácia és a technokrácia összefonódik és együttesen, mintegy osztályként – még azt az előfeltevést is megkockáztattuk –, egy értelmiségi osztályként gyakorolja a hatalmat.

Szalai a 70-es és 80-as évek társadalmi fejleményeinek ismeretében már megállapíthatta, hogy a bürokrácia és a technokrácia „frigye” végül is nem jött létre, együttműködés helyett egyre inkább konfliktus jellemezte a régi elit és az új technokrácia viszonyát.

Saját terminológiámmal ezt úgy fogalmaznám: a technokrata értelmiség kísérlete, hogy osztályként a bürokráciával összeolvadva magához ragadja az államszocialista gazdaság hatalmi kulcspozícióit, nem sikerült. A posztsztálinista, vagy éppenséggel neosztálinista csehszlovákiai, vagy a brezsnyevi szovjetunióbeli bürokrácia mégsem volt hajlandó hatalmát megosztani, rendre elszabotálta a szocialista gazdaság racionalizálására tett ígéreteit. A technokrácia és az értelmiség egésze, amely a 60-as évek közepén általában még hitt egy racionális és emberarcú szocializmus lehetőségében, a 80-as évek végére kiábrándult a szocializmus eszméjéből, feladta a szocializmus megreformálhatóságának gondolatát. Szalai Erzsébet az elsők között ismerte fel, hogy az új technokrácia, főleg a vállalati menedzserréteg, már nem kívánt a régi módon uralkodni. Megkezdte a vállalati tulajdonviszonyok megváltoztatását, s a formálisan állami tulajdonlás keretében a tulajdonjogi csomagot úgy kezdte átalakítani, hogy azon belül növelje saját effektív tulajdonosi jogait. Az új technokrácia tehát a 70-es évek végétől, 80-as évek elejétől már az államszocializmus bomlasztásán munkálkodott, megkezdte saját tulajdonosi, idővel magántulajdonosi hatalmának a kiépítését (Kínával kapcsolatban hasonló következtetésre jut mind Victor Nee, 1989, mind Andrew Walder, 1992).

Szalai szerint a régi elit és az új technokrácia birkózása elhúzódó küzdelemnek bizonyult. Magyarországon 1989 februárjában győzött végül is az új technokrácia, de győzelmének a gyümölcsseit nem sokáig élvezhette. Heteken belül színre lép az új politikai elit, a korábban ellenzéki, vagy féllenzéki értelmisé-

gieknek az a csoportja, amely bejelenti igényét a politikai hatalomra. A régi elit s az új technokrácia harcának helyébe most az új technokrácia és az új politikai elit küzdelme lépett. 1990-re ebből a harcból az új politikai elit került ki győztesen. Bár addigra az új technokrácia egyes tagjai már átmentették magukat a magángazdaság különböző szféráiba, másoknak ez nem sikerült. Az új politikai elit politikai győzelme után nyomban elkezdte saját klientúrájának kiépítését. Éles harc alakult ki az egykori új technokrácia és az új politikai elit klientúrája között a privatizációs folyamat ellenőrzéséért, a privatizáció magánvagyon felhalmozására szolgáló felhasználásáért.

Szalai Erzsébet elméletét nevezem az „elitcirkuláció” teóriájának. Szalai nyomán azt várhatjuk, hogy a társadalmi rendszer átalakulásával a régi elit nagyobb része kikerül a központi döntéshozatali pozíciókból, sőt az új technokrácia is csak ideig-óráig szerzi meg a hatalmat; egy részük ugyan magántőkésé válik, más részük megmarad az állami tulajdonú gazdasági szféra menedzseri, vagy az államigazgatás köztisztviselői pozícióiban, ismét másik részük kiszorul szakértelmiségi beosztásokba. Az új politikai elit és klientúrája jelentős részben alacsonyabb társadalmi pozíciókból emelkedik a politikai és gazdasági hatalom csúcsára. Bár a klientúra tagjai között akadhatnak a nómenklátúra képviselői is, azok, akik idejében politikai színt váltottak, s most az új politikai elithez fűződő feltétlen lojalitásukat gyümölcsöztetik új kapcsolati vagy új politikai tőkeként.

Ezzel a társadalomelméleti vitával párhuzamosan, a 90-es évek elején az egykori nómenklátúra sorsa, illetve az új elit társadalmi eredete a politikai küzdelmek középpontjába került. A közép-európai országokban kibontakozó új jobboldal képviseli ezekben a vitákban az „elit újratermelődésének” az álláspontját. Lengyelországban Walesa 1991. őszi elnökválasztási kampányában élesen támadja Mazowieckit, azzal vádolva a liberális politikust, hogy túl kesztyűs kézzel bánik a nómenklátúra egykori tagjaival, s nem akadályozza meg azt, hogy ők a privatizációs folyamat során tulajdonhoz juttassák magukat. Csehországban a jobboldal olyan törvényeket kívánt, amelyek megtiltják, hogy az egykori nómenklátúra tagjai vagyont szerezhessenek a privatizációból, illetve meg kívánta akadályozni, hogy a szocialista rendőrség informátorai, illetve a párt vezető funkcionáriusai politikai pozíciót tölthessenek be. Németországban és Bulgáriában is perek indultak korábbi politikai vezetők ellen; őket különböző gazdasági visszaélésekkel vádolták. Németországban a korábbi *Berufsverbot*-hoz hasonló gyakorlatot próbálnak megvalósítani egykori párttagokkal, vagy az államszocialista rendőrséggel együttműködőkkel szemben.

E kérdés nem elhanyagolható szerepet játszik a magyar belpolitikában is. A nómenklátúra „hatalomátmentése” a magyar új jobboldal egyik központi kérdésévé vált. Csurka István ezt elegáns elméleti keretbe illesztette. Azzal érvelt, hogy az 1989-es forradalmat elárulták. A bársonyos forradalom csalás: egy második forradalomra van szükség. Mindaddig nem következhet be valóságos rendszerváltás, amíg a régi rezsim embereit nem sikerül a hatalmi pozíciókból kiszorítani. Talán az új magyar politikai elit erősen humán értelmiségi jellege is magyarázza, hogy Magyarországon az új jobboldal különösen nagy figyelmet

szentel a kultúra és a tömegtájékoztatás szférájának. A hatalomátmentés nem kizárólag, sőt talán nem is elsősorban, mint a gazdasági hatalom megőrzése fogalmazódik meg. A magyar nemzeti-keresztény, közép-jobb kormányzat, jó-részt az új jobboldal nyomása alatt, hatalmas médiaháborúba kezdett. Az 1990 májusában hatalomra került új politikai osztály korai népszerűségvesztéséért nem saját amatőrizmusa, hanem a tömeghírközlést tette felelőssé. Azt hitte, ha a tömeghírközlést kontrollja alá tudja vonni, egy csapásra népszerűvé válik, s a következő választásokat is megnyeri majd. A történelem iróniája, hogy most a magyar új jobboldal éppenséggel Hankiss Elemér ellen használta saját elméletét. Azzal vádolták a szociológusból a TV elnökévé előléptetett tudóst, hogy nem hajtotta végre a szükséges tisztogatásokat a televíziónál.

Az elit cirkulációjának vizsgálata hat posztkommunista országban

Az elit újratemelődése illetve cirkulációja tehát a legélesebb társadalomelméleti és politikai viták tárgyát képezte az elmúlt öt-hat esztendőben. Nem tudom, melyik elmélet írja le pontosabban a posztkommunista átalakulás folyamatát, sőt még azt sem tudtam magamban eldönteni, politikai szimpátiáim milyen irányba mutatnak. Tudnék jó érveket felhozni, hogy miért lenne kívánatos az elit cirkulációja. Csurkának alkalmasint igaza van: a posztkommunista társadalmi rend komoly legitimációs problémákkal kell hogy megküzdjön abban az esetben, ha a hatalomnak alávetettek úgy érzik: a rendszerváltás nem befolyásolta a hatalmon lévők személyi összetételét. Nehezebben fogják elfogadni a magántulajdon intézményét is, ha úgy gondolják, hogy az új magántulajdonosok egykori kommunista káderek. Különösen szkeptikusak lesznek a magántulajdon szentségét illetően, ha úgy képzelik, hogy az egykori kommunisták az állami vagyoni kirablása útján, mintegy valamiféle „posztkommunista eredeti tőkefelhalmozással” jutottak magánvagyonukhoz. Tudnék azonban jó érveket mondani az elit újratemelődése érdekében is. Mondhatnám például azt, hogy a polgári átalakulás lényege, hogy hatalomhoz és privilégiumokhoz az emberek meritokratikus szempontok szerint jutnak. Ha a posztkommunista átalakulás céljának tűzi ki az elit cirkulációját, akkor hasonló módon fog eljárni, mint a kommunisták a 40-es évek végén: kisöpri a hatalom pozícióiból a hatalom gyakorlásának mesterségét már elsajátítottakat és helyükbe kontraszelektív módon amatőröket emel. Érvelhetnék azzal is, társadalmaink túl kicsik: nincs két garnitúránk arra, hogy a társadalom vezető pozícióit betöltsük velük. A 60-as évek közepétől különösen Magyarországon már megszűnt az államszocialista kontraszelekció, szakemberek kerültek a fontosabb döntéshozatali pozíciókba. Nem szolgálja a polgári átalakulás célját, ha most ezeket politikai megfontolások alapján eltávolítják. Végül azt is mondhatom: nem számít, hogy kik a hatalmat gyakorló személy szerint, a hatalom gyakorlásának a logikája számít. Ne az érdekeljen bennünket, kik foglalják el a fontos állásokat, hanem az, hogy milyen elvek szerint kerültek kiválasztásra, s mi legitimálja hatalmukat. Ez utóbbi érvrendszer szerint mind az elit újrateme-

lődésének, mind az elit cirkulációjának az elmélete rossz, társadalmilag irreleváns problémákat feszeget. A fontos kérdés *a társadalmi struktúra működési elveinek a problémája*.

E viták valóság tartalmának az ellenőrzésére azonban megbízható empirikus adatokra van szükség. Ezért határoztuk el, hogy több országban szociológiai kutatást kezdeményezünk az egymással vetélkedő elméletek ellenőrzésére.

Az amerikai Nemzeti Kutatási Alap támogatásával hat országban indítottunk kutatást (1992 és 1994 között): Oroszországban, Lengyelországban, Csehországban, Szlovákiában, Magyarországon és Bulgáriában. A kutatás irányításában rajtam kívül Szelényi Szonja (a Stanfordi Egyetem tanára) és Donald Treiman (a Los Angeles-i Kaliforniai Egyetem tanára) vettek részt. Most van előkészítés alatt e kutatás megisméltése Kínában. A kínai vizsgálat sorozatot rajtam kívül Donald Treiman, valamint Andrew Walder (a Harvard Egyetem tanára, jeles Kína szakértő) irányítják, s arra remélhetőleg 1995-ben már sor kerülhet.

A kutatást Magyarországon az MTA két intézete támogatta anyagilag és szellemileg: a Politikai Tudományok Intézete (Kovács Imre) és a Szociológiai Intézet (Ladányi János és Hanák Katalin). Szorosan együtt dolgoztunk a TÁRKI munkatársaival, mindenekelőtt Kolosi Tamással és Róbert Péterrel. Kutatásunkban kezdettől részt vett a Közgazdaságtudományi Egyetem rektora, Andorka Rudolf is. A hazai terepmunkát a Medián Közvélemény- és Piackutató Kft. végezte, Timár János irányítása mellett.

E kutatást különböző népeségmintákon végeztük. A véletlen módszerrel kiválasztott személyekkel mintegy 90 perces interjút készítettünk élettörténetükről, s azokat számítógépen dolgoztuk fel. Általában a következő mintákat választottuk ki:

(1) annak érdekében, hogy legyen összehasonlítási alapunk, országonként a felnőtt népeségből véletlenszerűen kiválasztottunk 5000 főt;

(2) azok közül, akik 1988. január 1-jén nomenklatúra pozícióban voltak, meginterjúvoltunk 1000 főt;

(3) a mai politikai és kulturális elit tagjai közül véletlen módszerrel kiválasztottunk 400 főt, s velük is folytattunk beszélgetést;

(4) a 3000, 1993. január 1-jén az éves forgalom alapján legnagyobb gazdasági szervezetből véletlen módszerrel kiválasztottunk 600-at, s a vezérigazgatójukat interjúvoltuk meg.

Így tehát tudjuk, hogy 1993-ban mivel foglalkoztak azok, akik 1988-ban vezető állásban voltak. Azt is tudjuk, hogy a mai vezetők milyen karriert futottak be; többek között tudjuk, milyen állásuk volt 1988-ban.

Önmagában a nomenklatúrának, illetve a jelenlegi elitek körének a meghatározása érdekes kutatási feladat volt. A nomenklatúra fogalma maga sem egyértelmű. Úgy döntöttünk, hogy nomenklatúrának a beosztásoknak azt a körét tekintjük, amelybe a kinevezéshez a mindenkori kommunista pártok Központi Bizottsága valamilyen szervének – a Központi Bizottság plénumának, vagy apparátusának, a bizottság valamelyik titkárnak, osztályvezetőjének, vagy akár előadójának – az előzetes hozzájárulására volt szükség. Az egyes országok központi

bizottsági plénumai minden évtizedben egyszer vagy kétszer felülvizsgálták, hogy milyen pozíciókat kívánnak bevonni a nomenklatúra körébe, s erről KB-határozatok születtek, melyeket szigorúan titkos dokumentumokként kezeltek. A KB-archívumok megnyitásával most ezek a jegyzőkönyvek hozzáférhetővé váltak. Így összegyűjtöttük a 60-as évekig visszamenően minden országban a fel-lehető nomenklatúrahatározatokat, s azokból kialakítottuk az összes megfigyelés körébe vont ország lényegileg azonos, „ideáltípusú” nomenklatúrajegyzékét.

A nomenklatúra nagysága és tartalma országoként és időben is változott. Meglepetésünkre szolgált, hogy a nomenklatúra általában *viszonylag kevés pozícióra terjedt ki*. Magyarországon például a legszigorúbb személyzeti ellenőrzést a párt a 60-as évek végén végezte, akkor mintegy három és félezer személy kinevezéséhez kellett központi bizottsági megerősítés. A 80-as évek közepére ez a kör már néhány százra csökkent. A Szovjetunióban a nomenklatúrába mintegy tízezer ember tartozott, Lengyelországban mintegy ötezer. Megjegyzendő, hogy az általunk meghatározott nomenklatúrakör nem méri kellőképpen a kommunista párt kinevezési, vagy kinevezésellenőrzési jogát. A párt úgyszólván minden szinten, s nemcsak a Központi Bizottságban folytatott személyzeti politikát. Léteztek tehát helyi szintű nomenklatúrák is. Magyarországon volt megyei, városi, budapesti kerületi stb. nomenklatúra is, így valamilyen módon a párt lényegileg minden vezető beosztású személy kinevezésébe beleszólt. Ennek ellenére meglepetésünkre szolgált, hogy a központ viszonylag milyen kevés kinevezési, illetve kinevezésellenőrzési hatalmat gyakorolt. Mivel a helyi pártszervezeteknek számottevő autonómiája lehetett (gondoljunk csak Magyarország esetében Csongrád megye hírhedt konzervatívizmására, vagy egy ideig Bács-Kiskun viszonylagos liberalizmására), távolról sem volt biztosítva az egységes elvek szerint működő kinevezési politika.

Országoként *messzemenő különbségeket figyeltünk meg a nomenklatúra tartalmát tekintve is*. Magyarországon például a 60-as évek vége óta a Központi Bizottság a gazdaság területén már nem ellenőrizte közvetlenül a kinevezéseket (néhány országos jelentőségű óriásvállalat kivételével). Ugyanakkor Magyarországon messzemenő KB-ellenőrzés volt mind a kultúrában, mind a fegyveres erőknél. Lengyelországban fordított volt a helyzet: ott még a 80-as évekig is igencsak beleszólt a Központi Bizottság a menedzserek kinevezésébe, de mind a rendőrség, mind a lengyel hadsereg jóformán teljesen autonóm volt személyzeti politikáját illetően.

Mi azonban nem konkrét nomenklatúralistákkal dolgoztunk, hanem a nomenklatúra „ideáltípusával”. Annak érdekében, hogy kutatási eredményeink összehasonlíthatók legyenek, kialakítottunk egy egységes nomenklatúrajegyzéket: minden országban az ugyanazon pozíciókat elfoglalókat vontuk be vizsgálódásunk körébe. Egyébként a hadsereg és a rendőrség tisztjeit kihagytuk, nem reméltük ugyanis, hogy ezeket a pozíciókat „nevesíteni”, illetve „címesíteni” tudjuk. Arra számítottunk, hogy még ha meg is tudnánk találni az egykori főtiszteket, azok aligha lennének hajlandóak interjút adni nekünk.

Miután kidolgoztuk a nomenklatúralistákat (ami tehát első menetben pozíciók

jegyzéke volt), megpróbáltuk meghatározni, mi volt a neve az ezeket a pozíciókat 1988. január 1-jén betöltő személyeknek, illetve igyekeztünk megtalálni e személyek 1993-as lakcímét. Az így összeállított jegyzékből véletlen mintát vettünk és a mintába kerültek a kérdezőbiztosok a lakásukon keresték fel. A nomenklátúra alacsonyabb szintjein sok nehézséget okozott a személyek nevének, illetve lakcímének a megállapítása, de a válaszadási arányszám igen jó volt. A véletlenül kiválasztott nomenklátúratagok mintegy 70%-ánál sikerült az interjút befejeznünk.

Az 1993-as „politikai és kulturális” elitet a nomenklátúrajegyzék logikája szerint határoztuk meg. Általában az elit fogalma igencsak problematikus: annyi elitfogalom van, ahány elittel foglalkozó szerző. Ezért a jelenlegi elit meghatározásánál a nomenklátúralistákból indultunk ki: kihúztuk az időközben megszűnt pozíciókat és szakértők tanácsát követve kiegészítettük a jegyzéket hasonló jelentőségű, újonnan létrehozott pozíciókkal. A gazdasági elitnél egyszerűen a gazdasági szervezetek éves forgalmi adataiból indultunk ki. A tulajdonviszonyok áttekinthetlensége miatt nem tettünk különbséget állami és magánszféra között, bár az interjúk során igyekeztünk a lehető legrészletesebben felmérni a vállalatok valóságos, nem pusztán jogi tulajdonviszonyait.

Kérdezőbiztosaink erősen standardizált, sok zárt és szinte csak „objektív” kérdést tartalmazó kérdőívet töltöttek ki a személyes interjúk során. A mintegy 1000 változó létrehozására alkalmas kérdőív elsősorban a megkérdezettek élettörténetét próbálta rekonstruálni. A kérdőív magvát a megkérdezettek aktivitástörténete alkotja. Válaszadóinktól megkérdeztük, mit csináltak, amikor iskoláikat befejezték. Megkértük őket arra, hogy minden aktivitás- és különösképpen minden foglalkozásváltozásról részletesen számoljanak be. Nem elégedtünk meg a foglalkozások rögzítésével, pontos, részletes információkat kértünk beosztásukról, munkakörük jellegéről, beosztottaik számáról stb. Ezt kiegészítettük egy teljes iskolai végzettségi és párttagság-történettel, valamint megtudakoltuk: mi volt a válaszadó apjának, anyjának, illetve nagyszüleinek a foglalkozása, iskolai végzettsége, vagyoni helyzete.

A terepmunkára általában 1993 tavaszán-nyarán került sor, bár adódtak országoként különbségek. 1994 nyarán öt ország (Bulgária, Csehország, Magyarország, Oroszország, Szlovákia) általános népességmintájának az adatai állnak rendelkezésre – a lengyel általános népességminta lekérdezése 1994 nyárára tolódott, az adatok 1994 végére várhatók.

1993 végéig három országban fejeződött be az elitfelvétel: Oroszországban, Magyarországon és Lengyelországban. A cseh elitfelvétel 1994 kora nyárára fejeződött be. Egyelőre még bizonytalan, tudunk-e elitfelvételést végezni Szlovákiában és Bulgáriában.

1993 decemberében egyhetes munkaértekezleten találkoztak a lengyel, a magyar és az orosz elitkutatás munkatársai, s megszületett e három ország felméréseinek előzetes értékelése. Az ebből született első kézirat 1994 nyarán már könyvkiadóhoz került.

Ennek a sokszerzős kéziratnak az alapján számolok most be a kutatás első eredményeiről.

Lengyel, magyar és orosz tapasztalatok

Kezdetől fogva világos volt számunkra, hogy az elit újratermelődése, vagy az elit cirkulációja relatív fogalmak: nyilvánvaló volt, hogy valamilyen mértékű személycserére mindig, mindenütt történik és a döntéshozatali pozíciókat betöltők teljes lecserélésére még a forradalmi helyzetekben sem kerül sor. Érdekes, hogy a szociológusok és a történészek milyen keveset tudnak erről a témáról. Megbízható empirikus információink arról sincsenek, hogy a történészek által oly sokat tanulmányozott „nagy forradalmakban”, mondjuk a francia vagy az orosz forradalomban, milyen mérvű is volt a régi elit leváltása. Az 1989-es történelmi változás a társadalomtudomány számára kedvező időpontban következett be: akkor, amikor az ilyen jellegű információk beszerzésére alkalmas tudományos módszerek már rendelkezésünkre álltak. Történelmileg tehát nincs összehasonlítási alap. Empirikus kutatásunktól így csak annak a megállapítását várhatjuk, hogy egy országban *egy másikhoz képest* az elit inkább újratermelődik, vagy inkább lecserélődik; hogy felgyorsult-e az elitágok cseréje mondjuk 1989 és 1993 között ahhoz képest, hogy milyen mérvű volt e csere 1983 és 1988 között.

Az alábbiakban három olyan országot hasonlítunk össze, amelyek esetében az elitrekrutáció különböző mintáira lehetett elvileg számítani. Kutatásunk előkészítésekor azzal a feltevessel dolgoztunk, hogy a hatalmi pozíciókat betöltő elit újratermelődéset, vagy cirkulációját főként két tényező befolyásolja. Két olyan tényező, amelyről úgy gondoltuk, az 1980-as években másként hatott Lengyelországban, Magyarországon és a Szovjetunióban:

1. Feltételeztük, hogy a technokráciának a bürokratikus hatalomba történő kooptációja más-más volt a három országban. Úgy véltük, hogy ebben a kádárista Magyarország járt az élen, még ha a technokrácia és a bürokratikus rend új osztállyá váló összeolvadása nem is következett be, a 60-as évek végétől a korai szocialista kontraszelekció nagyjából megszűnt. Az államigazgatás, a gazdaság, de még a politika kulcspozícióiba is igyekeztek jól képzett szakembereket kinevezni. Lengyelországban a rezsim mind a 70-es évek közepén, mind a szükségállapot megszüntetése után megkísérelte a „kádárista modell” utánzását, de feltevésünk szerint nem sok sikerrel. A lengyel bürokrácia is csalogatta a technokráciát a hatalomba, az azonban erősebben ellenállt ennek a csábításnak, mint a magyar. A Szovjetunióban – úgy képzeltük – a neosztálinista bürokratikus rend ellenezte a technokratikus reformot egészen Gorbacsov hatalmának megszilárdulásáig, a 80-as évek második feléig. Nagyobb mérvű kooptáció feltevésünk szerint inkább az elit újratermelődéseinek kedvez a posztkommunista átalakulás korszakában: kompetens elitet fölösleges lecserélni.

2. Az elit cirkulációjának ütemét feltevésünk szerint egy másik tényező is befolyásolhatja: ez az ellen-elit megléte. E vonatkozásban a három vizsgált or-

szág ismét különbözik egymástól. Aligha vitatható, hogy az államszocialista országok között Lengyelországban alakult ki a legnagyobb ellen-elit. A szükség-állapot képtelen volt széttúzni a lengyel ellenzékét. Az képes volt megőrizni szervezeteit, sajtóját, szervezett politizálást folytatott, s mintegy készült a hatalom átvételére. Magyarországon ezzel szemben az ellen-elit gyenge volt és nem volt alkalma arra, hogy komolyabb politikai tapasztalatokra tegyen szert. Bár az ellenzékének számító értelmiségiek száma a 80-as évek elején már néhány száz lehetett (a 70-es évek elején, a demokratikus ellenzék születésekor ez legfeljebb néhány tucat ember volt), ez töredéke volt a lengyel ellen-elitnek, s politikai tevékenysége is marginális volt (szamizdat sajtó kiadására, egy-egy kritikai dolgozat megírására, alkalmi tiltakozó aláírási kampányok megszervezésére korlátozódott). A 80-as évek végén Magyarországon nem volt politikai tapasztalatokkal rendelkező, szervezett ellen-elit. A Szovjetunióra ez még fokozottabban áll: a szovjet rezsim oly mértékben megőrizte rendőrállam jellegét, hogy a 80-as évek végéig számottevő, szervezett ellenzéki mozgalom nem alakulhatott ki. Az ellen-elit nagysága és szervezettsége előfeltevéseink szerint befolyásolja az elit cirkulációját: ahol nagyobb és a politika művelésében tapasztalatokat szerzett ellen-elit van, ott nagyobb mérvű cirkuláció várható: vannak ugyanis új káderek, akik a régiók helyébe léphetnek.

Mindezek alapján arra számítottunk, hogy a legnagyobb cirkulációt Lengyelországban figyelhetjük majd meg: itt a régi kommunista elit kevésbé volt szakképzett és egy évtizede volt az ellen-elitnek, hogy felkészüljön a hatalom átvételére; a legnagyobb mérvű újratermelődést a Szovjetunióban vártuk: ott ugyan a kommunista káderek nem voltak kompetensek, de ellen-elit hiányában nincs egy másik gárda, aki helyükre léphetne; végül úgy képeztük, hogy Magyarország a két ország között foglal majd helyet.

Előzetes adataink hipotéziseinket inkább cáfolják, mintsem megerősítik.

Először is tekintsük át az adatokat – egyelőre az országok közötti különbségek vizsgálata nélkül.

A 73–74. oldalakon lévő táblázatokban bemutatjuk, hogy mi történt a három országban a nomenklatúrával, illetve, hogy mit csinált ezekben az országokban a posztkommunista új elit az államszocializmus legvégén, 1988-ban. A 73. oldalon lévő táblázatok a nomenklatúrából való „kiáramlást” mutatják, a 74. oldalon lévők pedig az új elitbe való „beáramlást” jelzik. A két táblázatsorozat valamelyest különböző trendeket mutat, aminek az az oka, hogy 1988 és 1993 között megváltozott az elit nagysága. Ez különösképpen jellemző a gazdaság szférájára: míg gazdasági nomenklatúrának csak a legnagyobb állami vállalatok vezetőit tekintettük (mindössze 200 vállalat három-három csúcsvezetőjét), addig az új gazdasági elitnek sokkal több (3000) vállalat vezérigazgatóját neveztük. Azt mondhatjuk, hogy mindhárom ország esetében a „kiáramlást” mérve nagyobb fokú (50–80% közötti) újratermelődést jeleznek az adataink; a „beáramlás” mérésénél viszont nagyobb fokúnak (60–70% közöttinek) tűnik a cirkuláció. Ez, mint jeleztem, nem meglepő. Mivel a második időpontban nagyobb az elit nagysága, ezért a „beáramlásnál” nagyfokú újratermelődés esetén is lehet szá-

mottevő cirkuláció. Ennek ellenére, a legáltalánosabb konklúzió: a három ország aggregált adataiban a domináns trend az újratermelődé. Bár a 74. oldalon lévő táblázatoknál, a „beáramlás” esetében úgy tűnik, hogy az új elitnek jóval több mint a fele „felfelé” mobil, azaz nem nomenklátúrapozícióból lépett csúcspozícióba, az elmúlt öt évben ez a cirkuláció csak „félkört” jelez: a felfelé mobilak legnagyobb része már korábban is vezető volt. Nem beosztott értelmiségiekből, vagy éppenséggel nem értelmiségiekből rekrutálódik az új elit (mindössze egyötödük, vagy annál is kevesebb volt nem elit pozícióban 1988-ban), hanem alacsonyabb szintű vezetőkből. A nem elit/elit közötti csere mind a „kiáramlásnál”, mind a „beáramlásnál” 20%, vagy annál is kevesebb.

A három ország közötti összehasonlítás már sokkal árnyaltabb képet nyújt – s mint jeleztem – kutatási előfeltevéseinket csak kisebb részt támasztja alá. A 73. oldalon lévő táblázatok valóban bizonyítják, hogy Oroszország és a közép-európai országok között hipotéziseinkkel egybecsengő, számottevő különbség figyelhető meg. Oroszországban az 1988-ban nomenklátúrapozícióban lévőeknek ma több mint négyötöde továbbra is elitpozícióban van, kevesebb, mint 10%-uk volt „lefelé” mobil, tehát nem elit állásba került, s kevesebb mint 10%-uk nyugdíjas. Magyarországon és Lengyelországban ezzel szemben a nomenklatúrának valamivel több mint a fele őrizte meg elithelyzetét. A nem elit pozíciókba „lefelé” mobilak arányszáma valamivel nagyobb, de azért hasonló, mint Oroszországban; a nyugdíjba vonulók aránya már drámaian magasabb. Az önmagát reprodukáló orosz elithez képest Közép-Európában nagymérvű az elit cirkulációja.

A magyar és lengyel összehasonlítás azonban cáfolni látszik előfeltevéseinket. Az 1988-as lengyel nomenklátúra csaknem 57%-a volt 1993-ban is elitpozícióban, míg Magyarországon ez az arányszám bár nem drámaian, de szignifikánsan kisebb: alig valamivel haladja meg az 51%-ot. Különösen figyelemre méltó, hogy milyen nagymérvű volt a nomenklátúra nyugdíjba vonulása Magyarországon: csaknem 33%, szemben a lengyel 27 és az orosz 9%-kal. E különbséget nem magyarázza a három ország elitje közötti korkülönbség. A magyar nomenklátúra átlagéletkora hasonló volt a lengyeléhez és az oroszéhoz. 1989-et követően számottevő „korai karkedvezményes nyugdíjazás” zajlott Magyarországon: az általunk megkérdezett, ma nyugdíjban lévő egykori nomenklátúratagok egynegyede még 1993-ban sem volt 60 éves, több mint 80%-a pedig 70 évnél fiatalabb volt. Mivel vizsgálatunkban a társadalom csúcán lévőket vizsgáltuk, a 60 éves korhatár semmiképpen nem indokol még nyugdíjazást. Fontos tanulság tehát: *Magyarországon az elit cseréje nagyobb mérvű volt, mint arra elméletünk alapján számítottunk, s számottevően meghaladta a lengyel elitcsere mértékét.*

A nomenklátúra egyes rétegeinek külön magyar–lengyel összehasonlító vizsgálatából további érdekes következtetéseket tudunk levonni. Különösen meglepő a magyar és a lengyel gazdasági nomenklatúrából való „kiáramlás” eltérő dinamikája. Magyarországon az 1988-ban gazdasági csúcvezetői pozíciókban lévőeknek kevesebb mint 48%-a maradt 1993-ra az elitben. Ugyanilyen arányszámban ment a magyar gazdasági elit nyugdíjba. Az 1993-ban nyugdíjból élő egykori magyar gazdasági nomenklátúra meglehetősen fiatal volt. Lengyel-

országban viszont az 1988-as gazdasági nomenklatúrának majdnem 70%-a maradt az elitben, s mindössze 24%-át nyugdíjazták. A régi lengyel gazdasági nomenklatúra jobb továbbélési képessége kiderül az új elitbe való „beáramlási” adatokból is. Míg az új lengyel gazdasági elitnek éppen a fele volt 1988-ban nomenklatúratag, Magyarországon ezeknek az aránya csak egyharmad. Ez azért különösen meglepő, mert a kései államszocializmusban általában úgy gondoltuk, hogy a magyar gazdasági vezetés különösen jól képzett volt, kiválasztásában politikai szempontok kisebb szerepet játszottak, mint Lengyelországban. Az is meglepetésként szolgál, hogy az a lengyel gazdaság, amelyben a nomenklatúra inkább megőrizte a pozícióit, 1989 után sikeresebb gazdasági eredményeket ért el, mint a magyar, ahol nagyobb mérvű volt az őrségváltás, tehát arra lehetett gondolni, hogy itt inkább eltávolították a redisztributív gazdaság logikájához szokott vezetőket és ezzel segítették a piaci átalakulást. Felmerül a kérdés: miért nem „szabotálta” az egykori lengyel nomenklatúra a gazdasági átalakulást; miért nem volt sikeresebb a több új szakembert felsorakoztató magyar új gazdasági vezetés?

Magyarországon a kulturális eliten belül is nagyobb volt a személycsere, mint Lengyelországban. Az 1988-as magyar kulturális nomenklatúrának csak 56%-a maradt a helyén, míg Lengyelországban 61% (lásd a 73. oldalon lévő alsó táblázatot). Ez ismét meglepő. 1988-ra Magyarországon már igencsak liberális politika uralkodott mind a tudomány, mind a felsőoktatás és a tömeghírközlés terén. A magyar rádió, televízió, napisajtó a 80-as évek közepétől lehetővé tette a szabad véleménynyilvánítást. Az egyetemek vezetőivé rangos szakembereket neveztek ki, akadémikusokká a legjobb tudósokat választották. Lengyelországban ezzel szemben a tudományos és a sajtószabadságot a szamizdat és a „repülő” egyetemek biztosították. Miért ellentétes a várakozással az adatainkból megfigyelhető trend?

Egyébként a politikai nomenklatúra sorsát és az új politikai elit életútját tekintve a magyar és a lengyel folyamatok hasonlóak (lásd a 73. és 74. oldalakon lévő erre vonatkozó táblázatokat). A politikai nomenklatúrából lefelé irányuló mobilitás a két országban hasonló és érthető módon az átlagosnál nagyobb (hiszen 1989 elsősorban politikai rendszerváltás volt). Az új politikai elit az egyetlen olyan rétege a hatalom csúcsán lévőknek, ahová számottevő mértékben áramlanak be a társadalom alacsonyabb szférájából új emberek. Mindkét országban az új politikai elitnek több mint 40%-a volt nem elit pozícióban 1988-ban. Ez egyébként különösen pregnáns trend a választott pozícióba került politikusoknál; a kinevezett köztisztviselők esetében lényegesen nagyobb fokú a reprodukció.

A nagyobb mértékű magyar gazdasági és kulturális eliticirkuláció arra ural, hogy az ellen-elit hatásával kapcsolatos hipotézisünk téves lehetett. Kutatási terünk megfogalmazásakor úgy gondoltuk, hogy a nagyobb és szervezettebb lengyel ellen-elit inkább kész lesz a hatalmi pozíciók átvételére, mert több politikai tapasztalattal rendelkezik, és inkább be tudja tölteni az elit feladatait. Lehetséges, hogy ez naiv hipotézis volt: úgy tűnik nem kell érteni egy szakterülethez, hogy

abban miniszter, miniszterhelyettes, vagy főosztályvezető legyen valaki. Utólag hajlamos vagyok arra a következtetésre jutni, hogy Magyarországon a nagyobb mérvű elitcserét éppenséggel az okozta, hogy az 1990-ben hatalomra került új politikai osztály kevésbé volt kompetens. Amint új pozíciójába került, elkerülhetetlenül hibákat kezdett elkövetni, de ahelyett, hogy ezeket a szakemberek véleményét kikérve korrigálni próbálta volna, inkább beosztottjait vádolta miattuk. Az 1990-ben hivatalba került magyar adminisztráció igen gyorsan találta ki a „bolsevik konspiráció”, illetve „szabotázs” eszméjét. Elkezdődött a tisztogatás, és mivel szakértelemmel rendelkező ellen-elit nem volt, az új hatalmi pozíciókba klientúra került: az új politikai osztály vezető tagjainak rokonai, ismerősei. Még az egykori nomenklatúrán belül is kontraszelektív folyamat zajlott: az egykori kommunista funkcionáriusok között azoknak volt jobb esélyük a pozícióban maradáshoz, akik most kompenzálva egykori kommunista múltjukat nyomatékosan hangsúlyozták lojalitásukat a hatalom új birtokosaihoz.

Különösen tanulságos a magyar kulturális nomenklatúra más országoknál nagyobb mérvű cirkulációja. Ezt hajlamos lennék az új magyar politikai osztály társadalmi jellemzőivel magyarázni. Nevezetesen: ez az osztály különösképpen társadalmi származását, de bizonyos mértékig iskolai végzettségét és foglalkozását tekintve is különbözik mind a lengyeltől, mind az oroszától.

A Szovjetunióban kialakulóban volt egy kommunista kaszt. A magyar vagy a lengyel kommunista politikai nomenklatúrával ellentétben a szovjet nomenklatúra zárt volt, káderekké leginkább a káderek gyermekei váltak, s ez a kaszt-szerű elkülönülés mintha a posztkommunista átalakulásban is folytatódna. A szovjet nomenklatúrában, ameddig csak adatbázisunkkal vissza tudunk nyúlni, a munkás- és parasztszármazásúak a közép-európai országokhoz képest alulreprezentáltak.

Magyarországon és Lengyelországban a nomenklatúra nagyjában és egészében nyitott volt és az is maradt az alacsonyabb társadalmi osztályokból felfelé mobil rétegek számára. Ez különösen érvényes az államszocializmus kezdeti időszakára. Magyarországon az 1970-es évektől némi jel mutat arra, hogy az értelmiségi származásúak nagyobb arányban kezdenek bekerülni a nomenklatúrába. Azonban ez is az értelmiség egészét jelentette és nem pusztán a nomenklatúrának vagy a kádereknek a gyermekeit. Lengyelországban a munkás- s még annál is nyomatékosabban a paraszti származás az államszocialista korszak legvégéig fontos maradt.

1989 után az új politikai elit társadalmi származása – Magyarországon különösen élesen – megváltozik. Lengyelországban is nő az értelmiségi családokból az új elitbe, s főként az új politikai elitbe kerülők száma, de valószínűleg a Szolidaritás társadalmi jelentősége miatt az 1989 utáni új politikai osztálynak számos tagja munkás eredetű. A Szovjetunióban 1989 nem hoz számottevő változást, a kádergyerekek az új elitben is kitüntetett szerepet kapnak. Magyarországon ezzel szemben az elmúlt öt évben az új elitbe túlnyomórészt az értelmiség leszármazottjai kerülnek. A közép-jobb pártjainak választott politikusai közé főleg a többgenerációs értelmiségiek, a magyar úri középosztály tagjai jutottak

be. A szocialista képviselők között az 1990–94-es ciklusban sok műszaki értelmiségit, túlnyomórészt elsőgenerációs értelmiségit találunk. Az új magyar politikai osztály tehát két- vagy akár háromgenerációs értelmiségi, foglalkozása alapján nagy arányban humán érdeklődésű. A kulturális eliten belüli nagyobb cirkulációt azzal magyarázom, hogy az új magyar politikai osztály értelmiségi jellegénél fogva nagy jelentőséget tulajdonít a kultúra szférájának, s közülük nagy számban vágyakoznak a kulturális posztokra. Szintén túlzott jelentőséget tulajdonítottak a médiának. Bár médiaháború lényegileg minden posztkommunista társadalomban folyt, a magyar különösen élesre sikeredett.

Azt gondolom, hogy az elit cirkulációja Magyarországon „diszfunkcionálisan” magas volt. Az új magyar politikai osztályt önbizalom hiánya vezette arra, hogy a személycseréket a gazdaság és a kultúra szférájában a funkcionálisnál, az ésszerűnél gyorsabbá tegye, amivel egy sajátos posztkommunista kontraszelekciós folyamatot indított az útjára.

A „diszfunkcionálisan gyors elitcsere” hipotézisét látom abban igazolódni, hogy 1994 májusában a választók a parlamenti helyek abszolút többségét visszajuttatták a szocialistáknak. Figyelemre méltó, hogy ennek a választási hadjáratnak a győztes jelszava a „szakértelem” volt. A szocialisták elsősorban azzal nyerték meg a választók bizalmát, hogy önmagukat a politikához értő szakembereknek tüntették fel. Az előző négy éven át kormányon lévő rendszert a maga arrogáns amatőrizmusa miatt bírálták. 1994 májusában a magyar választópolgárok az elit újratermelődése vagy cirkulációja kérdésében is szavaztak. Négy éven belül szinte teljes cirkulációt hajtottak végre: visszahozták azokat, vagy legalábbis az olyan típusú politikusokat, akiket 1990-ben leváltottak. Végül is az 1993-as őszi lengyel választások is hasonló következménnyel jártak.

Adatfelmérésünk 1993 nyarán befejeződött mindhárom országban, ezért az 1993. szeptemberi lengyel, az 1993. decemberi orosz és az 1994. májusi magyar választások hatását egy 1996 nyarára időzítendő újabb felméréssel kellene értékelni. Csaknem biztos vagyok abban, hogy mindhárom országban a felmérés óta lezajlott folyamatok erősítették az elitek újratermelődését. Mintegy teljes cirkuláció zajlott le: számosan azok közül, akik 1990 körül kiszorultak az elit pozícióiból, most visszakerülőben vannak, mások, akik 1990 körül jutottak a társadalmi hierarchia csúcsára, most visszacsúsztak a társadalom alacsonyabb régióiba.

A nomenklatura és az új elitek különböző rétegeit egymással összehasonlítva megállapítható, hogy 1993 nyaráig nagyobb volt a kontinuitás a gazdaság, és intenzívebb volt a változás a politika szférájában.

Néhány metateoretikus következtetés

Az ismertetett folyamatokat a társadalmi makrofolyamatokra általánosítva azt mondhatjuk, hogy 1989-ben bekövetkezett a szocialista állam szétzúzása, ami a gazdaság lassabb ütemű átalakulásával együtt zajlott le. 1993 őszének, telének és 1994 tavaszának a politikai eseményei azonban arra figyelmeztetnek, hogy a

politika átalakulása sem volt annyira „forradalmi”, mint ahogy azt korábban feltételeztük. Az elmúlt hónapok tapasztalatainak fényében úgy tűnik, nem helyes 1989 forradalmi jelentőségét eltúlozni. Az új politikai osztály hajlamos volt arra, hogy 1989-et forradalmi cezúraként értelmezze – különösen Magyarországon és Lengyelországban. Szinte teljesen megfeledkezett arról, hogy a változás alku eredménye volt, s ezt az alkut legalábbis részben maga a kommunista nőmenklatúra kezdeményezte. 1994 nyarára azonban egyre inkább világossá vált a közép-európai és különösen az orosz fejlődés kontinuitása.

Öt év múltán szembeötlő, hogy ezeknek az országoknak a gazdasága még igencsak vegyes gazdaság. A gazdaságon belül nem annyira a privatizáció, vagy a tisztán magántulajdonlás kialakulása a jellemző, hanem a tulajdonviszonyok diverzifikációja. Az elmúlt hónapok szocialista győzelmei hangsúlyozzák a politika és a társadalmi lét esetében is a kontinuitást, s ami még ennél is fontosabb, a kontinuitás igenlését a társadalom jelentős rétegeiben. Míg 1989–90-ben úgy tűnt, hogy e régió országai egyértelműen a szocializmusból a kapitalizmusba, a totalitarianizmusból a demokráciába való átmenet útján haladnak, ma pontosabbnak tűnik azt hangsúlyozni, hogy nem egy teleologikusan értelmezhető átmenetről van szó. Az egyes országok átalakulása – David Stark (1992) kifejezésével élve – „útfüggő” (path dependent), azaz eddigi múltjuk nagymértékben meghatározza, hogy társadalmi folyamataik milyen irányba és milyen sebességgel haladhatnak tovább.

Társadalmi átalakulás a „visegrádi régióban”: lengyel, cseh és szlovák tapasztalatok

Tamás Pál

A kelet- és közép-európai poszt szocialista változások vizsgálatának első nagy módszertani kérdését lassanként meghaladjuk. Az első időszakban még lehetett választani egy normatívabb jellegű „tranzitológia” és egy empirikusabb megalkalmazású „transzformációs kutatási” irány között. Az előbbi abból indult ki, hogy a nyugati típusú parlamenti demokrácia (és annak keretében kialakult társadalomtípus) mindenfajta fejlődés univerzális végállomása. Így, Kelet- és Közép-Európa is ennek megfelelően tart a maga autoritárius története felől a demokrácia univerzális modelljei irányába. A második gondolkodástípus már inkább kételkedik ezekben az időtlen és térhez kevésbé kötött sémákban. Nem okvetlenül hisz abban, hogy a kelet- és közép-európai változásoknak előre megadott végállomásuk van. 1989 után hamar kiderült, hogy csak a második megközelítés alkalmazható a folyamatok értelmezésére.

Tanulmányunkban elsősorban nem a régióban kirajzolódó általános irányokra és trendekre, hanem inkább az egyes országokban észlelhető speciális jelenségekre és problémákra összpontosítunk. A „visegrádi csoport” kifejezést elemzési kategóriaként használjuk a sok vonatkozásban hasonló helyzetben lévő kelet-közép-európai államok, társadalmak leírására. Mivel országaink gyakran ebben a „gyűjtőcsomagolásban” szerepelnek különböző nemzetközi tervezetekben és stratégiai elemzésekben, így a régió belüli különbségek elemzésének még gyakorlati haszna is lehet.

Lengyelország

A társadalom reformokra való felkészítettségének vizsgálatánál különösen fontosnak tűnik a *középfokú iskolázottság vizsgálata*. Kelet-Közép-Európában az utolsó évtizedekben alapvetően a középiskola biztosította azoknak a minimális szakmai, valamint alapvető politikai intézményekkel kapcsolatos ismereteknek az elsajátítását, amelyek nélkül nemigen lehetett tudatosan részt venni az adaptációs és modernizációs folyamatokban. A középiskola előtti oktatási fokozatokban ilyen tudáscsomagok, a változások, az alternativitás, az átalakulás felfogásához szükséges ismeretek átadása és készségek kialakítása nem található meg.

Lengyelországban 1993-ban a lakosságnak összesen 35,5%-a rendelkezett közép- és felsőfokú iskolai végzettséggel. Vagyis durván a lakosság 35%-a rendel-

kezett a változáshoz elengedhetetlen, s az iskolarendszer által beültetett készségekkel. 1988 óta az iskolázottsági szint lényegében nem emelkedett. Az előző években kirajzolódó végzettségi trend egyébként nem ebben a szektorban, hanem a szakmunkásoktatás kiteljesedésében ragadható meg: míg 1960-ban csak a társadalom 3,1%-a rendelkezett ilyen szakképesítéssel, addig 1991-ben már 25,1%-a. A változások intenzitása nagyon eltérő: a 70-es évek végéig az iskolázottsági szint növekedése viszonylag gyors volt, a szakoktatás mellett kiterjedt a korábbi elemi oktatás hiányainak pótlására is. A 80-as években e változások kifulladásra fordultak. Mindent összevetve, a 90-es évek lengyel társadalmi képzettségi szerkezetében és urbanizáltságában nem sokban különbözik a 80-as évekből ismerttől.

A 80-as évek *jövedelemszerkezetében* kirajzolódó változások meglehetősen nyilvánvalóak. A legmagasabb és a legalacsonyabb átlagbérszintek (1%-ának) aránya 1986-ban 1:26,8; 1989-ben valamelyest mérséklődik 1:25,1-re, majd 1991-ben ismét emelkedik 1:29,7-re (Hryniewicz, 1993). Ez azt jelenti, hogy a lakosság többségének bérszintje az átlaghoz képest nem változott, sőt talán némileg növekedett. Csak a legalacsonyabb bérek erodálódtak valamelyest. A rendszerváltás viharai a munkásságot minden indulat és politikai vád ellenére viszonylag kismértékben diverzifikálták. A politikailag gyengébb csoportok, amelyek korábban is a bérhierarchia alacsonyabb szintjein álltak, persze most (is) veszítenek. Míg 1986-ban a diplomások bére 67%-kal, addig 1989-ben csak 60%-kal haladta meg az országos átlagot. 1989-ben azután a központi bérintézkedések nyomán a diplomások bérszintje kissé meglódult (s ekkor már 96%-kal haladta meg az országos átlagot). Nagyjából ezt a mozgást látjuk a legmagasabb jövedelmű diplomások és a legmagasabb jövedelmű elemi iskolázottságúak jövedelmkülönbségében is (1986-ban 1:2,22; 1989-ben 1:1,92; 1991-ben 1:2,65). A lengyel államszocializmus utolsó éveiben a bérek nagyfokú (talán a többi kelet-közép-európai országénál is erősebb) kiegyenlítetttsége mintegy válaszként fogható fel a megújuló politikai tiltakozó mozgalmakra, azok nagyon erős, sokszor utópisztikusan egyenlőségpárti követeléseire. 1989 után azonban itt is elindul a bérek differenciálódása (először a magasabb végzettségű alkalmazottaknak kedvezve). Ezeket a lépéseket prekapitalista szerkezeti átrendeződésként is fel lehet fogni, hiszen a stabil piacgazdaságokban a jövedelmek sokkal erősebben korrelálnak az iskolai végzettséggel, mint Lengyelországban (vagy a többi „visegrádi” országban). Az 1991-ben még viszonylag egyenlőségpártinak nevezhető lengyel bérek azóta szinte „meglódultak”. Igazán nagymértékű növekedés (a munkásjövedelmekhez viszonyítva) azonban csak a magasabb hierarchikus döntéshozatal posztjain látszik. Más diplomás csoportoknál a stagnálás, míg például az egészségügyben inkább a csökkenés a jellemző.

Ha kísérletet teszünk annak bemérésére, hogy pénzügyi szempontból mely rétegek voltak az 1989-es változások nyertesei és vesztesei, akkor a legtöbbet eddig a parasztok vesztek. A munkásság is a vesztesek közé sorolható, mert közöttük és a „fehérgallérosok” közötti különbségek valamelyest nőttek. Az egyértelmű nyertesek közé (mint ahogy szinte mindenütt a posztszocialista térképben) leginkább a csúcspozíciókban lévő értelmiségiek és a főtisztviselők so-

rolhatók. A leglényegesebb azonban az, hogy 1986-hoz képest a bérek réteg-, vagy osztálymeghatározottsága csökkent. Ehelyett az egyén társadalmi pozíciója, a regionális különbségek, az adott csoport részvétele valamilyen kapcsolati hálóban értékelődött fel a jövedelmek meghatározásánál.

A következő 10–15 évre többféleképpen is lehet társadalomszerkezeti előrejelzéseket készíteni. Megkísérélhetünk például a gazdasági mozgáshoz valamilyen foglalkozásszerkezeti, esetleg iskolai végzettségi trendeket rendelni, s így megállapítani, hogy milyen jelenlegi és korábbi külső mintákra hasonlít(hat) a vizsgált ország „mozgása”.

Például a lengyel fejlődés összevethető egyes nyugat-európai országok korábbi fejlődésével. Így az 1988-as foglalkozási szerkezet leginkább a 25 évvel ezelőtti franciaországra hasonlít (különösen az agrárszektor és a szolgáltatások aránya miatt). A lengyel és a nyugat-európai társadalmak összevetését nehezíti a lengyel parasztság nagysága, amelyből következően más társadalmi osztályok részaránya érthetően alacsonyabb lesz, mint ahogyan azt az Oderától nyugatra fekvő országokban megszoktuk.

Bár a foglalkoztatottság szerkezete nem azonos az osztályszerkezettel, az egyikben bekövetkező változások hatnak a másik átalakulására is. Hryniewicz számításai feltételezik, hogy 2005-ben a lengyel társadalom osztályszerkezete leginkább az 1980-as franciaországra fog emlékeztetni. Ugyanakkor úgy gondolják, hogy a lengyel osztályszerkezet változásai inkább a brit átalakulást követik. Ott ugyanis a fizikai munkát végzők aránya az utolsó 12 év alatt 18%-kal csökkent (ez a változás sokkal gyorsabb volt, mint a megfelelő francia átalakulás 1962 és 1978 között). Ez a prognózis egyébként azt is feltételezi, hogy a következő évek lengyel kormányai végül is a fizikai munkások ellenállását megtörve fogják véghez vinni az átalakulást, mint ahogy azt az angol munkássággal szemben a 80-as évek londoni kormányai tették.

A lengyel politikai szerkezet változásai azonban egyáltalán nem ebbe az irányba mutatnak. A parasztság politikai képviselőjét igen jól támogatott (s jelenleg kormányon lévő, a miniszterelnököt adó) parlamenti párt adja. Ennek manőverező képessége sokkal erősebb, mint a Munkáspárté volt Nagy-Britanniában a 80-as években bármikor. Ráadásul a szekularizálódó társadalomban visszaszoruló katolikus egyháznak is a parasztság körében maradt meg szinte töretlenül a korábbi befolyása. Következésképpen alapvető érdekei fűződnek a faluhoz, mint a „hit és a lengyel jellem forrásainak” viszonylagos érintetlenségéhez. A Lengyel Parasztpárt és az egyház e vonatkozásban egy irányba mutató érdekei pedig nyilvánvalóan lefojtanak minden, a túlnépesedett agrárszektor átalakítását célzó komolyabb programot. Feltevéseink szerint ez a probléma *a következő évtized legkomolyabb lengyel modernizációs válságát eredményezheti*, s központi kérdéssé válhat az ország valószínűleg néhány éven belül elkezdődő közös piaci csatlakozási tárgyalásain is.

Hryniewicz adatai mégis azt feltételezik, hogy a következő 13 évben a parasztság számaránya 19,8%-ról 8,2%-ra csökken. Elvileg ez nem lehetetlen, hiszen a francia és a norvég parasztság arányának csökkenése is lényegében ugyan-

ekkora volt (a franciáé 1962 és 1978 között 19,5-ről 8,6%-ra, a norvégé 1960 és 1978 között pedig 19,5-ről 8,55%-ra csökkent). Hasonlóan gyors volt – nagyon erős gazdasági fellendülés feltételei közepette – a német és az osztrák parasztság arányának csökkenése is (a németé 1953 és 1967 között például 20-ról 10,4%-ra esett). A lengyel helyzetben azonban nem várható olyan gazdasági növekedés, amely felszívna, munkahelyekkel tudná ellátni az ilyen sebességgel felszabaduló agrármunkaerőt. Tehát valószínűbb, hogy 2005-ben a parasztság részaránya Lengyelországban még mindig valahol 10 és 14% között lesz.

Hasonlóképpen aligha valószínű, hogy egy-másfél évtizeden belül a vállalkozói rétegek aránya eléri a fejlett ipari országokban a 80-as években mért 13–15%-ot (Nagy-Britanniában ez 1984-ben 12,5%, Ausztráliában 13,4%, Svédországban 10,9%, az USA-ban 14,7%, Kanadában pedig 16% volt).

A lengyelek jövőbeli aspirációival kapcsolatos vizsgálatokban (lásd Kolarska-Bobinska, 1993) a régióban máshol is megjelenő új mítosz is megragadható: az állami és a magánszektor összehasonlítása az utóbbi nemcsak magasabb jövedelmet, hanem magasabb munkavállalói elégedettséget is jelent; az itt dolgozók esetében szinte automatikusan megszűnnek a korábbi munkahelyi, szakmai gondok. Bár ezt az átalakulás első éveiben jellemző hangulatot illuzórikusnak tartjuk, természetesen nem kérdőjelezzük meg a függetlenség és az önmegvalósítás értékeinek fontosságát.

Ha a rétegződés a maihoz képest nem mozdul el lényegesen, akkor a következő 10–15 évben is az egalitárius állami szabályozást preferáló értékeket fogja majd a lengyel lakosság legalább 50%-a támogatni. A verseny 80%-os elfogadottsága összekapcsolódik azzal a hittel, hogy az anyagi jólétre törekvés pozitív, társadalmilag hasznos. Ugyanakkor, az emberek legalább 30%-a (lásd Hryniwicz, 1993) ezzel együtt úgy véli, hogy a jóléthez vezető ilyen utak aligha lehetnek tisztességesek. Valószínűleg megmaradnak az ingyenes egészségügy és a tandíjmentes állami iskola iránti pozitív beállítódások. A magániskolákkal szembeni jelenlegi széleskörű bizalmatlanság Lengyelországban feltehetően a következő tíz évben is csak lassan fog olvadni.

Csehország

Egyes munkák, mindenekelőtt Csehországban (pl. Machonin, 1993, Müller, 1993), különös figyelmet szentelnek az egykori államszocialista környezetre visszavezetett „civilizációs lemaradásnak”. Akármit is hiszünk a cseh társadalom 1948 előtti „európaiságáról” vagy nyugati voltáról, kétségtelen, hogy 1993–94-ben a cseh társadalom lényegesen különbözik mind az iskolázottság szerkezetében, mind a foglalkoztatottak megoszlásában, mind egész ágazati struktúrájában a fejlett ipari országokétól. Magasabb az iparban foglalkoztatottak, alacsonyabb a szolgáltatási szektorban alkalmazottak részaránya. Csehországban (is) relatíve sokan dolgoznak a mezőgazdaságban, a bányászatban, az építőiparban és kifejezetten kevesen az információs technológiák terén (Kuchar, 1993).

Az 1989-es politikai váltást követő első időszakban Csehországban csekélyek voltak a társadalomszerkezeti elmozdulások. Az 1991-es népszámlálás alapján kimutatták, hogy az államszocializmus összeomlását követően valamivel csökkent az iparban, az építőiparban és a kutatásban, miközben kissé emelkedett a mezőgazdaságban, a belkereskedelemben, a lakásgazdálkodásban és a közigazgatásban (mindenekelőtt a területi igazgatásban) foglalkoztatottak száma. E trendek feltehetően folytatódtak az 1991-es népszámlálást követő években is. Kivételt ez alól talán csak a mezőgazdaság képez, ahol 1992-ben gyors csökkenés kezdődött. Az építőiparban is látható már némi élénkülés. Az utolsó két évben viszonylag gyors a foglalkoztatottak számának növekedése a pénzügyek és a biztosítások területén, valamint az információgazdaságban. A kutatási és oktatási szektor átalakulása azonban különösen lassan zajlik, s ez tükröződik a létszámváltozásokban is. Az elmúlt 5 év alatt a csehországi foglalkoztatás szerkezete lényegében nem közeledett a fejlett ipari országokéhoz.

A képzettségi struktúrából és a technológia szintjéből következik, hogy a munkaerő egészen belül még mindig túlsúlyban vannak a manuális munkát végzők a régió valamennyi országában. Egy 1991-es felmérés szerint a fizikai munkát végzők aránya a gazdaságilag aktív népességen belül Csehországban 54,8%, Szlovákiában 56,9% volt, a munkások aránya Magyarországon 52,3%, Lengyelországban 48,2%, míg a parasztok hányada az utóbbi két országban 7,8 és 12,7% volt (Machonin, 1993). Nagyjából ugyanebben az időben Nagy-Britanniában, az NSZK-ban és Hollandiában az ipari és az agrár fizikai dolgozók aránya 24–30% volt, míg a csehszlovák mintában ez mintegy 50%-ot tett ki.

Bár a tulajdonviszonyok megváltozása átalakította a hagyományos osztályviszonyokat, azok kulturális mintái és érdekviszonyai végérvényesen még nem sorvadtak el, sőt – úgy tűnik – a privatizáció kiterjedésével egyesek közülük újjáéledtek.

Csehországban – a térség más társadalmihoz képest – a második gazdaság szerényebb mértékű volt, így a lakosságnak csak elenyésző hányadát érintette. Ez képezte a későbbi piaci mozgások kialakulásának előzményeit. 1990-et követően a privatizáció első hullámának társadalmi bázisa azután meglehetősen gyorsan bővült. A magánszektor hányada ugyan nem érte még el a gazdasági összeteljesítményen belül a lengyel vagy magyar hányadot (ahol az államszocializmus is engedélyezett valamilyen gazdasági magán-tevékenységet), de részese-dése a kereskedelmi forgalomból az 1990-es 1%-ról 1992-re 15%-ra nőtt. Egy 1992. augusztus 1-jei állapotokat rögzítő statisztika szerint Csehországban 14 000 bejegyzett vállalat, 930 000 a cégregiszterben nem szereplő vállalkozás, 28 557 korlátolt felelősségű társaság és 3595 részvénytársaság működött. Más statisztikák az 1992 végén működő (regisztrált és nem regisztrált) cégek számát 1 205 995-ben adják meg. Ebben az időpontban a magánszektor összesen 1 483 000 főt foglalkoztatott (Machonin 1993). A növekedés akkor is számottevő, ha tudjuk, hogy a cégstatisztika Kelet-Közép-Európában rossz és hogy a regisztrált és a valóban működő vállalatok száma közötti különbségek valamennyi új magánszektorban igen nagyok. 1992-ben lelassult az új vállalkozások számá-

nak növekedése, sőt 1993 elejétől csökkenni kezdett. A körülmények figyelembevételével Tucek (1993) a valóban önállóak számát kb. 400 000 főre teszi. Ezek túlnyomó hányada egyedül, vagy 1–2 alkalmazottal dolgozik. A középvállalkozók száma is igen szerény, az ennél is nagyobb tőkével dolgozók pedig – érthetően – elenyésző csoportot tesznek csak ki. Nemcsak Csehországban, hanem a régióban mindenütt, az új vállalkozások zöme a kereskedelem és a szolgáltatások terén jön létre; az anyagi termelés hányada az új vállalkozások körében szerényebb.

Sem a tőkeakkumulációt kísérő személyi mozgás, sem pedig az új középosztály kontúrjai nem mutatnak még világos tendenciákat. Mindamellett, tekintettel a tőkemozgások jelentős hányadának illegálisára, érdekes szociológiai kérdés lesz, vajon milyen hatással van a primer tőkeakkumulációs szakaszban rögzült értékrend a gazdaság egészének további működésére? Ha egy gazdasági elit olyan körülmények között szerzi a vagyonát, mint jelenleg, az milyen hatással lesz az ipari társadalmakban oly meghatározó meritokratikus elvek későbbi érvényesülésére? Vajon az ilyen típusú eliteknek milyen hatásuk lesz az állam működésére? Vagy megfordítva, mit várhat a társadalom többi része az államtól az ily módon szocializált gazdasági elitek jelenlétében?

A feltételezett tulajdonszerkezet-változásokból következően az osztályszerkezet változásai Csehországban a következőképpen prognosztizálhatók. A nagyvállalkozók száma az összlétszámon belül olyan kicsi, hogy komolyabban nem is szerepelnek a rétegződési táblákban. A közepes vállalkozók részaránya az 1995-ös 1%-ról 2005-re 2,5%-ra nő. A kisvállalkozói létszám ugyanezen idő alatt 11,0%-ról 13,5%-ra emelkedik. Az alkalmazottak 22–30%-át a magángazdaság, 51–59%-át az állami szektor foglalkoztatja 1995-ben Sojka előrejelzése szerint (a megfelelő számok 2005-ben 43–55 és 23–35%). Machonin szerint a munkaerő túlnyomó része alkalmazott marad (1995-ben 81,0%, 2005-ben 78,0%). Következésképpen, az osztálytagozódás kérdései, s az abból következő konfliktusok a következő másfél évtizedben akuttá válhatnak. A foglalkoztatottak szerkezetének alakulásából ugyanakkor a fizikai munkát végzők számának csökkenése következne (50,0% 1995-ben; 43% 2005-ben). Ha erre sor kerül, akkor jelentős mértékű modernizáció menne végbe mind a vállalatoknál, mind a képzésben. Ha azonban valóban sor kerül a modernizációra, akkor bizonyos meritokratikus társadalomszervezési elveknek kellene előtérbe kerülni (pl. a formális tudásnak életpálya-szabályozóként fel kellene értékelődnie). Ezért érdemes megnéznünk, hogy történtek-e ebben az irányban elmozdulások az utolsó öt évben. Mateju 1993-ban elemezte az 1989-es és 1992-es adatokat. Ennek alapján megállapítható, hogy a posztkommunista átalakulás vitathatatlanul a jövedelemegyenlőtlenségek növekedéséhez vezet. E folyamatban két mobilitási csatorna: a magánvállalkozások és a politikai karrierok válnak fontossá Csehországban. E mobilitás alapjává a felsőoktatás és a korábbi kádermilióban felhalmozódott kapcsolati és politikai tőke válik. Az első feltétlenül meritokratikus momentum, a második valószínűleg országonként, sőt érintett csoportonként másként és másként működik. A mobilitás egy másféle séma szerinti tagolását kínálja az ún.

Treiman–Szelényi vizsgálat csehországi eredményeinek előzetes áttekintése. A szerzők által konstruált 9 fokozatú mobilitási skálán 1988 és 1993 között 10,8% felfelé és 11,1% lefelé irányuló mozgást mértek, vagyis a bruttó mobilitási ráta 21,9%. Végül is a szerzők 5 csoportot különítenek el:

„A” modell (a minta 5,3%-a): felfelé mobil a vizsgálatban használt két legmagasabb munkakomplexitási skálaértékkel. Ez a mobilitási ösvény a mintán belüli súlyukhoz képest nagyobb mértékben fordul elő a következő csoportokban: diplomások (10,3%), középiskolai végzettségűek (7,3%), önállóak (12,6%), 1988-as párttagok (8,4%), az 1989 és 1993 között kilépett volt párttagok (9,9%), a korábbi évtizedekben kizárt „másként gondolkodó” párttagok (7,7%), a 18 és 30 év közöttiek (9,1%), valamint a 30 és 40 év közöttiek (6,6%).

„C” modell (a minta 22,5%-a): állandó, nem mozgó pozíció a két legmagasabb munkakomplexitási értékkel. Ide tartozik a diplomások 65,1, a középfokú végzettségűek 39,2, az 1988-as kommunisták 31,7, az 1989 után kilépettek 24,8, a korábban kizártak 34,5 és az 50 éven felülieknek 29,7%-a.

„E” modell (a minta 15,6%-a): amelyet stabil pozíciók és alacsony munkakomplexitási értékek kombinációjával jellemeznek. E csoportban meghatározóak az elemi iskolai végzettségűek (46,9%), a szakmunkásképzőt végzettek (18,1%) és a „nem kommunisták” (16,8%).

„F” modell (a minta 2,8%-a): lefelé irányuló mobilitás és középfokú munkakomplexitás jellemzi e csoportot. A diplomások 9,3, a középfokú végzettségűek 4,7, az önállóak 7,1, az 1988-as párttagok 6,2, a jelenlegi párttagok 7,1, az 1989 után kilépetteknek pedig 6,2%-a tartozik ide.

„G” modell (a minta 6,7%-a): lefelé irányuló mobilitás alacsony munkakomplexitási mutatók mentén. A csoportban jellemzően a szakmunkásképzőt végzettek (7,4%), a volt kommunisták (12,9%) a 30 év alattiak (10,1%) és a 30 és 40 év közöttiek (8,6%) találhatóak.

Az adatok vizsgálatából (különösen a középgenerációkban) lényegében az derül ki, hogy a meritokratikus tendenciák (ha egyáltalán vannak) egyelőre nagyon gyengék. A felfelé mozdulóknak 23,4%-a diplomás, 39,7%-a középfokú végzettségű, és 32,6%-a szakmunkás. A diplomások előtt (mint ahogy a vállalkozók egy része előtt is) lefelé vezető mobilitási ösvények is megnyílnak.

E nagy nemzetközi felmérés előzetes eredményei közül talán a legérdekesebb, hogy az 1989 előtti cseh elitek politikai differenciálódása hogyan határozza meg jövőjüket. Ha radikálisan szakítanak korábban hirdetett ideológiájukkal, akkor, ha posztjaikon nem is maradhatnak, de „megengedett (eltűrt, elfogadott)” a „tőkekonverzió”. Magyarországon ilyesmiről szó sincs (és nem is volt). Mindenesetre a cseh modell pontosabb értelmezéséhez még azt is meg kellene vizsgálni, hogy nem azok „szakítanak-e” a régi vagy új baloldallal, akik amúgy is mentálisan, tudásanyaguk szerkezetéből következően felkészültek a pályamódosításra. És nem azok ragaszkodnak-e inkább az adott társadalmi miliőben is korábbi politikai hitükhöz, akik egyébként is konzervatívabb értékrendűek, vagy kevesebb konvertálni valójuk van. S hogy a magyar modell a csehtől – e vonatkozásban is – eltér, nem abból következik-e, hogy a politikai választások és a

konvertálható tudásanyagok között a kapcsolat nálunk eredendően lazább volt már 1988 előtt is.

Mindezzel együtt, aligha kérdőjelezhető meg – s ennek a Mateju-féle vizsgálat sem mond ellent –, hogy a posztszocialista átalakulás első szakaszában a hozott politikai tőke még azokban a társadalmakban is primeren hasznosul, s pályákat határoz meg, amelyekben a korábbi kemény diktatúrák bukása egyértelmű cezúrát jelentett.

Az átrétegződés megragadható a 80-as évek társadalomstatisztikája és a 90-es évek felméréseinek összevetésével is. A cseh anyagon Vecernik (1993) egy 1988-as mikrocenzus jövedelemadatait veti össze 1991. decemberi, 1992. júniusi és 1993. januári felmérésekkel. Úgy látja, hogy az összes használt jövedelemindikátor (egy főre jutó jövedelem, egy háztartásra jutó jövedelmek, nettó munkabérek) mentén *az egyenlőtlenségek jelentősen nőttek*. És ebben az átrendeződésben egyértelműen a legnagyobb jövedelemmel bíró 10% nyert a legtöbbet. Mindemellett a jövedelemegyenlőtlenségeket korábban meghatározó tényezők hatása is érvényesül (legerősebben a nem, valamivel gyengébben az életkor és a családnagyság). De *a különbségek leginkább a képzettségi szintek és a tulajdonformák mentén nőnek*.

Csehországban 1992–93-ban indult meg erősebben a jövedelmek differenciálódása (és amiről jóval kevesebb az információ, a vagyonok felhalmozódása). Ez különösen az 1990–91-es viszonylag gyors, általános életszínvonal-csökkenés miatt okoz feszültségeket, amelyeket az 1992–93-as általános emelkedés csak részben kompenzált. Machonin adatai szerint a cseh reáljövedelem-index ezekben az években a következőképpen alakult (1989=100):

1990 – 96,16%, 1991 – 73,19%, 1992 – 105,33%, majd 1993 első félévében – 100,54%.

A (regisztrált) munkanélküliség – a reformok fokozatosságából és külgazdasági tényezőkből következően – mind ez ideig közismerten Csehországban volt a legalacsonyabb a „visegrádi térségben”: 1991. június 30-án 2,6%, 1991. december 31-én 4,1%, 1992. december 31-én és 1993. június 30-án pedig ismét csak 2,6% (Sojka és munkatársai 1993).

Ennek köszönhető, hogy – a térség más országaihoz képest – a cseh „szegénységindexek” a legalacsonyabbak, azaz itt a legkevesebb a szegény.

A csehek reformokkal kapcsolatos politikai világgépe az elmúlt néhány évben érdekes változásokon ment keresztül. Mai, a „visegrádi csoporton” belül egyedülállóan stabil, jobbközép beállítódásuk dominanciája sokak előtt elfedi, hogy 1989. november–decemberben a lakosság 40%-a még „reformszocializmust”, 3%-a kapitalizmust, és a megkérdezettek mintegy fele valamilyen, a két rendszer előnyeit kombináló „harmadik utat” szeretett volna választani. 1990 őszén egy reprezentatív felmérésnél azonban már a megkérdezettek 56%-a vélte úgy, hogy a jövőbeli cseh fejlődést kizárólag „kapitalista úton” tudja elképzelni. Ugyanakkor a konkrét esetek, a magángazdasággal kapcsolatos jelenlegi, tehát nem absztrakt vélemények más irányba változnak. Míg 1991 májusában a lakosság 87%-a vallotta, hogy a magánvállalatok mozgását semmiképpen sem szabad korlátozni,

e „szabadságpártiak” egy 1993. januári felmérésnél már csak a lakosság 63%-át tették ki (Tuček, 1993). Úgy tűnik, hogy ez a „támogatás” elsősorban a kis-, és középvállalatok privatizációjának szólt. A nagyvállalatok privatizációja egyáltalán nem volt népszerű: a megkérdezettek abszolút többsége (egy 1990. májusi felmérésben 88, egy 1993. januárban pedig 75%-a) támogatta az állam jelenlétét és a gazdaság valamilyen állami ellenőrzésének gondolatát.

Mindent összevetve, Csehországban – ahol a külföldi sztereotípiák szerint a „visegrádi csoporton” belül a legnagyobb az elkötelezettség a piac és a magánvállalkozások iránt – végül is a felnőtt lakosság 25–40%-a támogatja aktívan (esetenként személyes részvétellel is) a privatizációt. Az embereknek több mint fele elismeri e folyamat „kapitalista” jellegét, és a lakosságnak összesen mintegy kétharmada legalább is tolerálja ezeket a változásokat.

Szlovákia

Szlovákiában a csehországitól sok vonatkozásban eltérő folyamatok bontakoznak ki. Ennek demográfiai okai is vannak. Egyrészt megszűnik az előző évtizedek eltérő intenzitású, de folyamatos szlovák elvándorlása Csehországba. Másrészt külön társadalompolitikai programokat fog igényelni a cigányság növekvő aránya (a „visegrádiak” között az ország összlélekszámaéhoz képest itt a legmagasabb a cigányok száma). A szlovák cigány lakosság területileg nagyon heterogén. Legmagasabb az aránya a rimaszombati (17%), a rozsnyói (14%), a várost övező kassai (11%) és a poprádi (11%) járásban. 2005-re félmillió roma lakoságot jósolnak az előrejelzések: az ország lakosságnövekedésének mintegy egynegyedét már roma csoportok fogják „hozni”. Nem kizárható a városokban cigány enklávék kialakulása, illetve többségében cigánylakosságú kisebb térségek kialakulása sem. Feltevésünk szerint az országban egyébként is meglévő, elsősorban a magyarok, de keleten kisebb mértékben az ukránok jelenlétével is összefüggő etnikai feszültségeket ez az újabb etnikai elem alapvetően módosítani fogja. Dél-Szlovákiában az egyre szignifikánsabban jelenlévő roma csoportokkal szemben különböző típusú helyi szlovák–magyar szövetségek is kialakulhatnak.

A társadalomszerkezeten belül a foglalkozási struktúra átalakulása Szlovákiában sokkal inkább „sokszzerű” volt, mint Csehországban. Az átalakulás első fázisában, 1989–91-ben jelentősen csökkent a foglalkoztatottság a termelőszektorokban: 138 000-rel az iparban és 68 000-rel a mezőgazdaságban. 1991-ben jelentős iparirányítási és szerkezeti reformokat is végrehajtottak. Például az építőiparban az átszervezés eredményeként két év alatt egy tizedére csökkent a 25 főnél többet foglalkoztató vállalatok száma. Ezzel párhuzamosan elképesztő számú magánvállalkozást jegyeztek be (ezek jó része lényegében nem, vagy alig működik). 1991 végéig 293 000 vállalkozást regisztráltak hivatalosan: 18 000-et (6%) a mező-, és erdőgazdaságban; 120 000-et (41%) az iparban és az építőiparban és 155 000-et (53%) a szolgáltatásokban. Számuk a következő évben tovább nőtt, így 1992 végére a vállalkozóknak már összességében 475 000 mű-

ködési engedélyt adtak ki. Ez egy átlagosan 2,5 millió embert foglalkoztató nemzetgazdaságban aligha komolyan vehető szám!

A szlovák lakosság tulajdonában 1989 előtt lényegében nem voltak termelőeszközök; a csehszlovák gazdaság volt talán a leginkább etatizált Kelet-Közép-Európában.

1991–92-ben Szlovákiában is növekedtek a jövedelemkülönbségek, amelyek itt is a magasabb jövedelemosztályok „kiugrásából” következtek. A többi csoport elmozdulása elhanyagolható.

Az újabb szlovákiai rétegződésvizsgálatok tanúsága szerint a vállalkozói engedélyek számához képest elenyésző a végül is vállalkozónak számító csoportok nagysága. Különösen alacsony a magánparasztek száma. Láthatóan arról van szó, hogy a vállalkozói engedélyeket állami vállalatoknál vagy magában az államigazgatásban dolgozók váltották ki (feltehetően elsősorban adózási okokból) egyfajta második foglalkozásként.

1992-ben az ipari szektorban, az építőiparban, a kereskedelemben és a közúti szállításban új vállalati struktúra alakult ki. Ezekben az ágazatokban azután már a dolgozók „szekunder” vállalkozásainak is lett helye. A jövőben azonban valószínűleg elkerülhetetlen a kettős foglalkoztatottsági rendszer valamilyen mértékű leépítése. Az embereknek előbb-utóbb el kell dönteniük, hogy vállalkozók, vagy alkalmazottak lesznek-e?

Hatékonyan működő piacorientált kisservezetekből Szlovákiában még mindig kevés van. A gazdaságot inkább az egykori nagy bürokratikus ipari szervezetek „törmelékei”, mintsem valódi piaci vállalkozások határozzák meg. Ezért a kis-mértékben megjelenő külföldi tőkerésztű vállalkozások itt fontosabb szerephez jutnak – szociológiailag is –, mint a többi „visegrádi” országban. Ezek olyan gazdasági szerepeket közvetítenek, amelyekhez a szlovák társadalomban másképp csak ritkán, vagy bonyolultan lehet hozzájutni. Ezek, továbbá az exporttal kapcsolatban álló munkahelyek és szervezetek különleges jövedelmeket és más életminták terjedését is biztosítják. Ebben a vonatkozásban Szlovákia ma a 80-as évek második felének Lengyel-, vagy Magyarországra hasonlít.

Az átalakulás kilátásai valószínűleg a mezőgazdaságban a legrosszabbak. E szektorban a középosztály kialakulására még a többi ágazatnál is korlátozottabb mértékben számíthatunk. Szlovákiában a 90-es évek elején stabilizálódott – a 70-es–80-as évek magyar agrárvilágát jellemző – munkamegosztás: tömegtermelés a szövetkezetekben; munkaerő-intenzív zöldség- és gyümölcsstermesztés és állattenyésztés a magánszektorban. A szlovák kisgazdaságok azonban a magyarországiakéhoz képest sokkal inkább saját fogyasztást szolgálnak és a szövetkezetek még ma sem mutatnak túl nagy hajlandóságot a kisgazdaságok infrastrukturális kiszolgálására. Így a magán-agrárszektor életképessé válását más vállalozási formákkal (pl. falusi turizmussal) együtt képzelik el.

Szlovákiában is, mint mindenütt a régióban, a kereskedelem kínálja a legjobb terepet a vállalkozások számára. Ebben nagy a „régikáderek” aránya. Úgy látszik, a kereskedelem jó terep korábbi kapcsolati tőkénk mozgósítására. Ugyanakkor, miután a kereskedelem más szféráknál gyorsabb és jobb megtérülési le-

hetőségeket kínál, a vállalkozások itt hamarabb professzionalizálódnak. A „kétlakiaknak”, azaz az állami állásokat is őrző „vállalkozóknak” választani kellett. Ha nem a teljes vállalkozói létet választották, akkor kiszorultak a területről. A szlovákiai kisvállalkozások harmadik területét kézművesmunkák alkotják. Ezekben a középrétegekhez tartozók aligha érintettek komolyabban. Várható, hogy fokozatosan eltűnik e területen a különbség a szervezeteken belül és az attól függetlenül dolgozó mesterek órábére között.

Szomolányi (1993) szerint a szlovák társadalom-, vagy foglalkoztatásszerkezet a következőképpen alakul: az önállóak különböző csoportjai (alkalmazottakkal és anélkül tevékenykedők) 5 év múlva az aktív foglalkoztatottak 7%-át teszik majd ki. Az egyéni parasztok aránya erre az időre nem haladja meg az 1,5%-ot (ha a következő években sem oszlatják fel a szövetkezeteket). 2000 és 2005 között a vállalkozói csoportok létszáma jelentős mértékben tovább nőhet (az agrár-kisvállalkozóké csak minimálisan!) és a kettő együtt elérheti az aktív foglalkoztatottak 16%-át.

A szlovák prognózisok a nem vállalkozói középrétegek erős erózióját feltételezik. Ezzel megkérdőjelezzik azokat a politikai prognózisokat, amelyek a középrétegeknek szóló politikai programok kialakításához kötik egyik-másik politikai párt sikerét.

Nemcsak Szlovákiában, hanem különböző mértékben valamennyi „visegrádi” országban megkérdőjelezhetők – legalábbis az átalakulás első fázisában – a régió társadalomtudományában elterjedt új „középosztály-elméletek”. Ezek ugyanis a háború utáni nyugat-európai rétegződésmoделlek és az azokat furcsán imitáló (magyar, lengyel, jugoszláv) reform-államszocialista rétegződéskepek alapján középosztály-centrikus politikai és társadalomfejlődési modellekben gondolkodnak. Politológiai közhely: az instabil társadalmakat a kiterjedt középosztály megjelenése stabilizálja, ez a posztszocialista változások visszafordíthatatlanságának legfontosabb záloga. Azonban a változások egyelőre nem hogy megerősítették volna a meglévő középrétegeket, hanem a még meglévőket is differenciálták. Egy sikeres hányaduk kiemelkedhetett és ismét tovább differenciálódva közelíthetett a társadalmi piramis felső része felé. Jó részük azonban szabályszerűen deklasszálódott. Ráadásul, egy korábbi időszak piaci és iparosítási modelljeinek megjelenésével kétségtelenül megindult a munkásság és a középosztály egy részének szinte klasszikus értelemben vett proletarizálódása is. A társadalomkutatói előrejelzésektől eltérően egyelőre nem megtelnek, hanem részlegesen kiürülnek a középrétegek „emeletei”. Leggyorsabban mind a négy országban a legnagyobb és a szerény jövedelműek rétegei nőnek.

A rétegződés átalakulását annak a dilemmának a megoldása fogja meghatározni, hogy az egyes országokban akarnak-e és ha igen, tudnak-e olyan körülményeket teremteni, amelyek gátolják a korábbi státus nyújtotta előnyök konvertálását. Képesek-e arra, hogy kedvező beruházási lehetőségek megnyitásával, a bérek nyugat-európaihoz közelítésével stb. más rétegeket is mozgásba tudnak hozni.

A régi elitek mozgása Szlovákiában is differenciálódik. A vállalati menedzs-

ment jó része valamilyen formában az új szerkezetekben is vezető pozíciókban maradt. Megtalálta helyét az egykori államigazgatási elit nagyobb része is. Lényegesen nehezebb küzdelmeket vívnak a társadalmi szervezetek egykori vezetői. A helyzet tőlük láthatóan nagyobb áldozatokat követel, adaptációjuk keményebb és rosszabb feltételek között megy végbe. A rendelkezésre álló szlovák kutatásból nem rajzolódik ki egységes káderstratégia, de az nyilvánvalóvá vált, hogy a korábbi elitek státuskonverzióját csak rendkívül erőszakos és többnyire a nyugat-európai típusú politikai berendezkedéstől idegen beavatkozásokkal lehet megakadályozni. Ez a többi „visegrádi országra” is áll, és ilyesmire az új politikai osztály radikálisan csak Csehországban szánta el magát. A régió többi országában a kezdeti próbálkozások – néhány nagyon speciális esetet leszámítva – végül is kudarcot vallottak.

A cseh és a szlovák társadalompolitikai felfogások közötti különbségeket jól jellemzi a privatizáció megítélése. Az ICES 1992 januári felmérése (Radicová 1993) még a folyamat előrehaladásának viszonylag kezdeti szakaszában született, de az akkor még együvé tartozó országban a két társadalom reakciói nagyon eltérőek voltak. Míg a szlovákok 14, addig a csehek 43%-a vallotta, hogy a privatizációtól „inkább jót, mint rosszat vár”. Ugyanekkor a szlovákok 27, a csehek 12%-a volt határozottan privatizációellenes. Azzal az állítással, hogy „a privatizáció mindenkinek hasznot fog hozni” kevesebb mint feleannyian értettek egyet Szlovákiában, mint Csehországban. A privatizációellenesség ugyanebben a vizsgálatban Szlovákiában kétszer magasabb, mint Csehországban. Az általános szlovák privatizációellenesség azonban jól megfért a privatizáció egyes konkrét formáinak támogatásával. A privatizáció mint ideológiai program és annak gyakorlati megítélése közötti különbségek Csehországban is megtalálhatók. A privatizáció ideológiai programként való megítélése feltehetően nem az adott társadalom etatizmusát, hanem a privatizációs programot meghirdető kormányzó politikai erők iránti bizalmat vagy bizalmatlanságot tükrözi.

Néhány gondolat a „visegrádiak” társadalmi átalakulásáról

1. A „visegrádi országcsoport” új politikai rendszereinek stabilitása szempontjából különösen fontos, hogy a rendszereket megalapozni hivatott új középosztály (vagy középrétegek) kialakulása nemcsak hogy késik, de még a korábbi időszakból visszamaradt középosztálycsírák egy része is leépül. A társadalmon belüli polarizáció növekedését valahogy kezelni kellene. Az itt megnyíló vákuum ki kezdheti az érdekek megjelenítésének eddigi rendjét is.

2. Különösen sok a probléma az agrárszféra átalakításában. Bár az eltérő adottságokból következően az agrárreformok útja a régió országaiban más és más, mégis az agrárágazatból élők számának csökkenése, az ágazat technológiai és szervezeti korszerűsítése az egész gazdaság újrarendezésének tartós problémáivá válhatnak.

3. Valamennyi „visegrádi országban” gondot okoz a következő másfél évti-

zedben is a vállalkozói rétegek feltöltése. Aligha remélhető, hogy 2005 tájára a vállalkozásokból élők, vagy önállók létszáma eléri az ipari országok 1980 körüli szintjét.

4. Az iskolarendszer merevsége, különösen a középiskolák korlátozott átbo-csátó képessége és a felsőoktatási reformok elakadása a következő években a rendszerváltáshoz kapcsolódó társadalmi mozgások korlátjává válik.

5. Lengyelország kivételével a régió többi államában nincsenek a munkásságot vagy a parasztságot kizárólagosan képviselő befolyásos politikai mozgalmak vagy pártok. A politikai rendszer tehát nagyobb mozgási lehetőséget kínál a reformok számára.

Faint, illegible text at the top of the page, possibly bleed-through from the reverse side.

Új regionális folyamatok a poszt-szocialista Kelet-Közép-Európában

Enyedi György

Az 1989 óta bekövetkezett társadalmi és gazdasági átalakulás átformálja a poszt-szocialista Kelet-Közép-Európa (Cseh Köztársaság, Lengyelország, Magyarország és Szlovákia) térképét. A kibontakozó új társadalmi-gazdasági rend más térbeli kereteket alakít ki e régió működése számára, mint amilyeneket az elmúlt évtizedekben megszoktunk. E térváltozások számos jele a széles közvélemény számára is jól érzékelhető: korábbi fejlett iparvidékek váltak válságövezetté, azelőtt virágzó városokat fojtogat tömeges munkanélküliség, évtizedekig tetszhalálra ítélt határ menti övezetekben bontakozott ki pezsgő gazdasági élet néhány év alatt. A regionális változások mértéke azért is figyelemre méltó, mert az országok regionális szerkezete általában csak lassan módosul. Az elmúlt négy év azonban – közismerten – olyan alapvető társadalmi-gazdasági változásokat hozott, hogy ezek regionális lenyomata máris látható. E változások a felszínre hoztak már hosszabb ideje formálódó rejtett regionális folyamatokat is.

A „szocialista örökség”

Az államszocialista rendszer végén a kelet-közép-európai országok regionális szerkezetét az ipari körzetek dominanciája, a belső zártság (a határon túlnyúló kapcsolatok hiánya), az országon belüli régióközi kapcsolatok alacsony infrastruktúrális színvonala, viszonylag mérsékelt, de markánsan jelentkező, elsősorban az életkörülményekben kifejeződő egyenlőtlenség jellemezte. A „szocialista örökség”-et azért tettük idézőjelbe, mert 1989 regionális szerkezete hosszú távú, szocializmus előtti regionális folyamatokat is tükrözött.

A regionális szerkezetet felépítő folyamatok időtáv szempontjából háromfélék. A szerkezet egyes elemei *hosszú távon*, akár évszázados léptékben módosulnak. Ilyen például a településrendszer: a Régióban [a Régió minden esetben a négy kelet-közép-európai poszt-szocialista országot jelenti] egyetlen jelentős város sincs (a felső sziléziai iparvidék kivételével), amely nem a középkorban emelkedett volna ki környezetéből. A településrendszer nem a mai nemzetközi keretek között alakult ki, s működésében sok funkcionális zavart okoztak a két világháborút követő határváltozások, majd a szocialista időszak teljes nemzeti bezárkózása. Hosszú távon érvényesül a történelmi régiók hatása is: például mind-egyik országban kimutatható egy nyugat-keleti fejlettségi lejtő (a legenyhébb a

Cseh Köztársaságban), amely a (nyugat-)európai innovációk terjedésének történelmi útvonatát jelzi. (A jelen államhatárok a történelmi régióhatárokat is átmetszik.) A szocialista időszak területfejlesztési politikája az elmaradt keleti területeket – melyek a Szovjetunióval határosak voltak – gyors ipari fejlesztésre szelmele ki, ám elmaradottságuk nem csökkent, csak módosult (elmaradott agrárkörzetek helyett elmaradott ipari-agrárkörzetekké váltak).

A regionális szerkezetet *középtávú* (több évtizedes) folyamatok alakítják a legérzékenyebben. Az infrastruktúra-hálózat kialakulása, a népesség földrajzi eloszlása, a gazdaságnak egy nagy távú ciklusra jellemző térszerkezete évtizedes léptékben módosul. Különösen fontosak voltak az ipari-urbánus társadalom kialakulásának évtizedei. Ez a Régió jelentős területein az államszocialista rendszer idején ment végbe, hiszen 1950-ben – a mai Cseh Köztársaság kivételével – még falusi régiók domináltak, a lakosság 60–70%-a falun élt, s a városállomány egy része is preindusztriális jellegű volt. A szocialista rendszer évtizedei alatt folytatódott az ipari-urbánus térformák terjedése Nyugat-Európa innovációs központjából a keleti (és déli!) félperifériák felé. Mind Kelet-Közép-Európában, mind a mediterrán Európában a II. világháború utáni évtizedek hozták meg az agrártermelésről az iparosított gazdaságra, a falusi társadalomból a városi társadalomba való áttérést. A városrendszerek, a gazdasági körzetek ugyanolyan formái jöttek létre délen és keleten, mint amilyenek korábban Nyugat-Európában kialakultak. Közismert, hogy e hasonló formák eltérő társadalmi tartalmat takartak: a szocialista városokból hiányzott a városi polgárság, a gazdaság (alapvetően) állami tulajdonban volt stb. A szocialista Kelet-Közép-Európa sajátossága, hogy az 1950-es, 1960-as években létrejött alapvető ipari szerkezet – s ezzel az ipari körzetrendszer – az 1970-es, 1980-as években alig változott, megmaradt a második ipari forradalom századeleji formájában, míg Dél-Európában erőteljes volt a közeledés, felzárkózás Nyugat-Európához.

A gazdaság állapotában, a lakosság foglalkoztatásában és területi mobilitásában, a városi funkciókban gyors változások is bekövetkezhetnek. Ezek egy része *rövid távú*, átmeneti. A területfejlesztési politika figyelmét ezek (az egyébként ritkán lényeges) változások vonják elsősorban magukra. Más részük a társadalom és a gazdaság *új* térbeli folyamatainak kezdetére utal, egy új, középtávú szakasz nyitányát jelenti. Mi ez utóbbiakkal foglalkozunk.

Az új jelenségek két okcsoporttal magyarázhatók: (1) a rendszerváltás közvetlen gazdasági következményeivel és (2) az 1970-es évek második felében kialakult új európai térfolyamatok hirtelen megjelenésével.

A rendszerváltás következményei

Témánk szempontjából a rendszerváltás fő következményei a következők:

Politikai szempontból: a területfejlesztés szereplőinek megváltozása és az országhatárok kinyílása, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok liberalizálása.

Az átmenet regionális folyamatainak irányításában az állam hatása jelentősen

visszaszorul, főleg azért, mert a privatizálódó gazdaságba kevésbé tud közvetlenül beavatkozni. A hagyományos szerep – a költségvetési források területi újraelosztása (ami a gazdag régiók forrásaiból irányít át az elmaradott régiókba) – megmarad. Fontos szereplővé léptek elő a helyi önkormányzatok; új szereplőként jelentkeznek a civil társadalmi szervezetek. A területi folyamatok elsődrendű irányítói a gazdasági szervezetek (vállalatok), melyek maguk döntenek el, hová települnek, hol fejlesztenek stb. Ez már önmagában is a *területi különbségek felerősödéséhez vezet*, mivel láthatóvá válnak azok a települési előnyök/hátrányok, amelyeket az állami tulajdonú gazdaság nem piaci jellegű telepítése és szociális paternalizmusa elfedett.

A határok átjárhatósága megváltoztatta a határ menti régiók helyzetét, melyek az elzárkózás évtizedei alatt mindenütt pangó vagy hanyatló területekké váltak. Így lehetőség nyílt a hosszú távú regionális szerkezeti elemek – mint a Budapest–Bécs tengely – részbeni helyreállítására, továbbá a határokon túlnyúló széleskörű társadalmi és gazdasági kapcsolatok, a nemzetközi települési vonzáskörzetek kialakulására. A három kisterületű ország esetében a határon túlnyúló kapcsolat az országok szinte teljes területét áthatja, így a belső regionális szerkezetet is jelentősen formálja. A határ menti régiók gazdasági, szolgáltatási és kulturális kooperációja új integrációs minőséget jelent, amely eleve csak szomszédos területek között alakulhat ki. Végül, a Régió jelentősebb városai beléptek az európai városversenybe, mely kontinensünk jelen regionális integrációs folyamatának fő motiválója. A határok átjárhatósága tehát – mint erre még visszatérünk – messzire gyűrűző hatásokkal járt mind az egyes országok belső térszerkezete, mind a Régió integrációs folyamatai szempontjából.

Gazdasági szempontból az állami tulajdonú gazdaság lebomlása, a magángazdaság elterjedése indított el új területi folyamatokat. Mind a négy országban jelentősen visszaszorult az állami tulajdonú gazdaság és a kollektivizált mezőgazdaság, számottevő a szervezeti átalakulás és általában a termelés csökkenése. E változások még nem eredményeztek gazdasági szerkezetváltást – új szerkezet még nem bontakozott ki –, de a leépülés a korszerűtlen, versenyképtelen ágazatokban (bányászat, kohászat, textilipar) erős volt. Ezeket az ágazatokat a szocialista rendszer utolsó évtizedében is mélyülő válság sújtotta.

Eme ismert tények egyik következménye a *válságrégiók* kialakulása, melyeket magas munkanélküliség, leépülő gazdaság jellemez. Jelenleg a gazdasági „egészség”, a fejlettség vagy elmaradottság fő mutatója a foglalkoztatottság színvonala. A fő területi differenciáló elem a válságban való helytállás, a piactudományi követelményekhez való alkalmazkodás képessége. Ebben nagy szerepet játszik az adott régió földrajzi fekvése, társadalmának felkészültsége (iskolázottság, innovációs érzékenység, polgári hagyományok). Két gazdasági tértípus szenvedte meg legjobban a gazdasági átmenetet: a KGST-együttműködésre specializált nehézipari körzetek, és a tömeges, olcsó munkaerőt kínáló falusi körzetek. Az egyes kelet-közép-európai országok a válság kezelésére eltérő módszereket alkalmaznak. Csehországban megkísérik a szerkezeti átalakítást folyamatossá tenni, az állami nagyvállalatok átalakítását kevés értékvesztéssel végrehajtani, eze-

ket a csódtól megkímélni. A Cseh Köztársaságban így alacsony a munkanélküliség, csupán Észak-Morvaország mutat válságjeleket. A terciér szektor gyors bővülése is munkaerő-felvételt jelent. A hagyományosan urbanizált országban a mezőgazdasági átalakulás sem bocsát ki sok munkaerőt. A szocialista iparosítás nehéz- (és hadiipari) bázisai Csehszlovákián belül főleg a szlovák ország részben épültek ki, így Szlovákiával együtt az ipari válság is „levált”. Ennek ellenére elhamarkodottnak vélem egyes nemzetközi közgazdasági körök (Világbank, OECD) ama megállapításait, hogy Csehország kevés zökkenővel már átjutott a piacgazdaság építésének és a szerkezeti átalakításnak a nehézségein. A Cseh Köztársaság még nem tette ki teljesen gazdaságát a piaci hatásoknak, s kétséges, hogy a „fokozatos adagolás” a nemzetközi versenyben alkalmazható lesz-e. Nem lepne meg a jelenlegi 4–5%-os munkanélküliségi arány két-háromszorosára növekedése 1994–95-ben.

Magyarországon Észak-Magyarország ipari depressziós területei, az északkeleti falusias perifériák és az Alföld nagy területű belső falusias perifériái jelentenek kiterjedt válságövezeteket, gyakran 20% feletti munkanélküliséggel (az utóbbiak helyzetéről sem a közvélemény, sem a területfejlesztési kormányzat nem tud sokat). A válságrégiók kialakulásában a nehézipar összeomlása mellett nagy szerepe volt a mezőgazdaság piacvesztésének, a dekollektivizálás módjának és az olcsó munka iránti igény megszűnésének.

Lengyelországban is kimutatható a dekollektivizálás regionális válságkeltő hatása Nyugat- és Észak-Lengyelországban (az ún. „visszatért területeken”), ahol a föld felét állami gazdaságok birtokolták. A legsúlyosabb válság az 1960-as, 1970-es években iparosított délkeleti iparvidékeket (egy-két nagyvállalat által éltetett ipari városokat) sújtja. A legnagyobb lengyel iparvidékkel, a felső-sziléziai iparvidékkel azonban a lengyel kormány óvatos volt: a szerkezeti átalakítást halasztja, s számos foglalkoztatást óvó intézkedést tesz, dacolva a piacgazdaság logikájával. Ez részben érthető, mert Felső-Sziléziában 12 millió ember él, a lengyel népesség közel egyharmada, erős, nagyhatalmú szakszervezetekkel.

Szlovákia szenved meg legjobban a szerkezetváltást, mivel Csehszlovákia legrosszabb piaci helyzetű iparágait örökölte. Némi túlzással állítható, hogy a Bécs közelségében gyorsan dinamizálódó főváros, Pozsony s környéke kivételével egész Szlovákia különböző fokozatú válságövezetté vált, a kilábalás kevés reményével.

A tulajdonviszonyok szempontjából a magángazdaság elterjedését tekinthetjük régióformáló erőnek. A fentebb leírt válságjelek az állami tulajdonú gazdaság leépülését is jelzik. A dinamikus elemeket a magángazdaság jelenti. Elterjedése csak részben köszönhető az állami tulajdonú gazdaság privatizációjának. Nagyobb részben az újonnan alapított magánvállalkozásokra s a „zöldmezős” külföldi tőkebefektetésekre vezethető vissza. A magángazdaság jóval kevesebb települést (régiót) tart előnyösnek, mint korábban a (költségekre érzéketlen) állami tulajdonú gazdaság.

A magángazdaság elhelyezkedését a következő tényezők szabták meg: (1) a hazai magántőke nagymértékben a szolgáltatásokba és kereskedelembe irányult,

melyek nagy helyi piacokon találtak kedvező feltételeket, (2) a külföldi beruházások esetében a viszonylag fejlett infrastruktúra, és Nyugat-Európa jó elérhetősége volt fontos szempont. Ily módon mindenütt két tértípus: a nagyvárosok és az Ausztriával, illetve Németországgal határos területek mutatnak számottevő dinamizmust. (A nagyvárosok közül egyedül az elavult ipari szerkezetű Lódz szenved a válságtól.) Kitiüntetett a fővárosok szerepe: az országban beruházott külföldi tőke 40%-a települt Varsóba, 52%-a Prágába, 56%-a Budapestre. A külföldi tőkebefektetéseknek – viszonylag csekély mértékük ellenére – nagy a szerepe. E befektetések fontos iparágakba irányulnak, ezek vezetnek be elsősorban új technológiát, üzleti eljárásokat, és teremtenek közvetlen vállalati kapcsolatokat a világgazdasággal.

A külföldi működőtőke-befektetések Magyarországon fontos szerepet játszanak a regionális fejlődésben. Egyértelműen a dinamikus zónák – budapesti agglomeráció és Észak-Dunántúl – emelkednek ki. A Budapestre települt befektetők közül ismert transznacionális vállalatok játszanak vezető szerepet, amelyek vidéken is számos fejlesztést végeznek (pl. a General Electric nagykanizsai fényforrásgyára), de a *vidék* mindenekelőtt a Dunántúlt jelenti. A másik három országban – az egyébként jóval szerényebb – külföldi működőtőke-befektetések területileg még inkább polarizálódtak. Szlovákiában egészen jelentéktelenek, s szinte csak Pozsonyra korlátozódnak; Csehországban gyorsan növekednek, s Közép-Csehországra összpontosulnak. Lengyelországban több régió is vonzott külföldi tőkét (Varsó, Krakkó és környéke, a nyugati határövezet), Kelet- és Délkelet-Lengyelországot azonban eddig elkerülték a külföldi befektetők. Általánoságban kijelenthető, hogy a külföldi tőkebefektetés éppen olyan indikátora a gazdasági dinamizmusnak, mint a munkanélküliség a válságrégióknak.

Az új európai térfolyamatok megjelenése

A fejlett ipari országok térfolyamatai az 1970-es évek derekától lényegesen módosultak. A régiók építkezése más formákat követ, mint korábban a gazdasági körzeteké. Ezeket az új térfolyamatokat az állami tulajdonú gazdaság és a nemzeti bezárkózás a közelmúltig kirekesztette Kelet-Közép-Európából. Behatolásuk jelenleg gyors és sok szempontból sajátos; a „reformországokban” (Lengyelország, Magyarország) nem előzmény nélküli.

Az új regionális folyamatoknak három fő forrása van: (1) a gazdaság szerkezeti átalakulása, (2) a termelési rendszer átalakulása, (3) a vállalati szervezet átalakulása.

A gazdaság szerkezetében háttérbe szorulnak a kitermelő, nyersanyagtermelő, hagyományos tömegtermék-előállító ipari ágazatok. A tudásigényes, csúcstechnológiai ágazatok, magas színvonalú terméket előállító tevékenységek kerülnek előtérbe; a foglalkoztatottak jó részét pedig a szolgáltatások alkalmazzák. A mezőgazdaságban a keresők 3–5%-a talál fő foglalkozást; az iparban 15–20%, a szállításban, kereskedelemben, a szolgáltatásokban 70–75%! A gazdaság föld-

rajzi elhelyezkedésében a *szolgáltatások* koncentrációi: a nagyvárosok, az innovációs központok, a turizmus központjai játszik a főszerepet. Az ipari tevékenység nagy része is, a gyártástól elválva, e központokhoz kapcsolódik, a gyártás pedig decentralizálódik és kiszorul a nagyvárosokból.

Átalakul a *termelési rendszer*, amely a hagyományos ipar, mezőgazdaság, közlekedés stb. ágazatokkal nemigen írható le. Az ipar továbbra is a modern gazdaság húzóereje. Az iparon belül azonban egyre kevesebben foglalkoznak *gyártással* (a fejlett technológiának, pl. robotok alkalmazásának, számítógépes termelésirányításnak köszönhetően), s egyre többen a gyártmányfejlesztéssel, ipari kutatással, a termék forgalmazásával, piackutatással, pénzügyi, jogi, biztosítási stb. szolgáltatásokkal, jórészt az ipari vállalattól elkülönült szervezetekben.

A termelési rendszer változásai, valamint a gazdaság globalizálódása átalakítja a *vállalati szervezetet* is. Az összefüggő világ gazdaságban a transznacionális nagyvállalatok játszik a döntő szerepet. A vállalatok fokozatosan leválasztanak magukról egy sor egyszerű gyártási fázist és szolgáltató jellegű tevékenységet, s ezeket bedolgozó, alvállalkozók látják el. A nagyvállalat a stratégiai jellegű – gyártmányfejlesztési, beruházási, üzletpolitikai – döntéseket, a tudásigényes gyártási szakaszokat tartja meg magának.

Módosultak a regionális- és városfejlődési folyamatok a gazdaság fentebb vázolt változásainak a hatására. *Megerősödött a termelés földrajzi dekoncentrációja, továbbá a szellemi tevékenységeké s főleg a döntéshozatal földrajzi koncentrációja.* Az új gazdasági térben ismét megerősödött a nagyvárosok szerepe: a nagyvállalati központok, az irányító pénzügyi intézmények székhelyeként, az információk (begyűjtésének, feldolgozásának, továbbításának) központjaként, innovációs központokként. A nagyvárosok versengenek egymással a fontos nemzetközi funkciók megszerzéséért s ugyanakkor e funkciókban együtt is működnek. A nagyváros kilép közvetlen vonzáskörzetéből, bizonyos fokig még saját országterületéből is, és a fejlett világ többi nagyvárosával kapcsolódik össze a magas szintű üzleti, kulturális, kutatási szolgáltatásokban. A gazdasági körzetek hagyományos építkezése visszaszorul, s a hozzájuk tapadó, nem összefüggő területű gazdasági hálózatoknak adja át funkcióit.

A felvázolt térszerkezeti változások Kelet-Közép-Európában a következő sajátosságokat mutatják:

A gazdasági szerkezetváltás jellege még bizonytalan, ezáltal az ipari körzetek jövője sem világos. A Nyugat-Európa új gazdasági terét kialakító tudásigényes, innovációalapú szerkezet létrehozására jelenleg kevés az esély: a posztzocialista ipar versenyképessége gyenge, sőt, a csúcstechnológián alapuló iparágakban gyengébb, mint a hagyományos ágazatokban. A Nyugat-Európába irányuló export zöme élelmiszer, nyersanyag, félkésztermék és tömegfogyasztási cikk. Lehetséges, hogy a szerkezetváltás kevésbé lesz radikális s mindenképpen lassúbb lesz, mint Nyugat-Európában volt, ahol a régi ipari körzetek leépülésével egy időben bontakoztak ki az új gazdasági körzetek, gyakran ipari hagyományok nélküli régiókban (pl. Dél-Franciaországban). A régi ipari körze-

tek úgy lábaltak ki a válságból, hogy a foglalkoztatást lényegesen csökkentették, új, szolgáltató funkciókkal bővültek, és sokan elvándoroltak. Kelet-Közép-Európában azonban – úgy tűnik – az új szerkezet csak a régi lebomlása után épül fel; az infrastrukturális elmaradottság oly nagy, hogy a jelenlegi iparvidékeken kívül csak kevés helyen képzelhető el új, dinamikus körzetek létrejötte; az általános lakáshiány pedig a régióközi vándorlásokat nehezíti. Valószínű tehát, hogy a térszerkezet kisebb mértékben és lassabban fog módosulni, mint Nyugat-Európában.

A vállalati átalakulás fő formája most az állami tulajdonú vállalatok lebomlása és részbeni privatizációja. Nagy tömegben jelennek meg az új, többségükben kisméretű vállalkozások. Az átalakulás tehát a tulajdonviszonyok átalakulásához kötődik. A piacgazdaság gyenge kiépültsége miatt a vállalkozói-területi hálózatok is kezdetlegesek. (A korábbi többtelephelyes állami vállalatok kooperációs kapcsolatai is szétestek.) A hálózatok kialakulásában – főleg Magyarországon – nagy a jelentősége a transznacionális vállalatok jelenlétének, amelyek a bedolgozóit rendszert fejlesztik.

Megkezdődött a nagyvárosok – elsősorban Budapest, Prága és Varsó – bekapcsolódása az európai nagyvárosi hálózatba és a városversenybe. E három városnak van esélye nemzetközi regionális szerepek betöltésére. A hálózati kapcsolódás főleg a legközelebbi nyugati nagyvárosokhoz történik – Budapest esetében Bécshez, Prága és Varsó esetében Berlinhez. Pozsony csak középvárosi méretű, erős a kötődése Bécshez s részese lehet egy Budapest–Bécs (Pozsony, Győr) konurbációnak. Az államszocialista rendszerben a településközi kapcsolatokat a központi államigazgatás irányította, így most nehezen alakulnak ki a piac diktálta s az önkormányzati együttműködésen alapuló kapcsolatok. A határon túlnyúló gazdasági kapcsolatokat a posztszocialista országok között a piacgazdaságok kölcsönös kialakulatlansága, a szürke- és a feketegazdaság nagy ereje, esetenként a politikai bizonytalanság korlátozza, illetve teszi nehezen áttekinthetővé.

A regionális integráció esélyei

Időnként politikai állásfoglalásként fogalmazzák meg mindegyik „visegrádi” országban, hogy a Régió belül a kohézió gyenge, csupán az Európai Unióval való integráció lehet ésszerű törekvés, mégpedig nem blokként, hanem országonként megítélve, egyenként. Ez téves felfogás: a gazdasági integráció nem deklarációk kérdése. Szomszédos országok között – tehát *folyamatos földrajzi térben* – a gazdasági integráció *óhatatlanul regionális integrációs formákat ölt*. Amennyiben Kelet-Közép-Európa posztszocialista országainak gazdasága és intézményei alkalmassá válnak gazdasági integrációra, ez egyidejűleg területi integrációs folyamatokat is elindít, mind a szomszédos EU-országokkal, mind a posztszocialista országok között. A Régió fogadhatja be a következő hullámban az Európát

globális makrorégióvá kovácsoló folyamatokat, közvetlen kapcsolódási lehetőségeket teremtve a posztszovjet térséghez és a Balkánhoz.

A regionális integráció különböző földrajzi léptékekben érvényesül. Az EU-hoz való csatlakozás a kontinentális integráció része. Az integrációs folyamatok – ha érvényre tudnak jutni – Közép-Európán belül is makrorégiókat formálhatnak ki. A határ menti, szomszédos területek integrációját pedig a gazdasági kapcsolatokon kívül a civil társadalom sokféle kapcsolatainak hajszalerei szövik át.

A makroregionális kapcsolatokat dinamikus város-régiók építik. Magyarországon a budapesti agglomeráció, a Cseh Köztársaságban Prága és Brno agglomerációja, Lengyelországban Varsó, Poznan, Wroclaw, Gdansk és Krakkó, Szlovákiában Pozsony régiója. Az egész regionális szerkezetépítést befolyásolja, hogy az egyes országoknál már említett nyugat-keleti fejlettségi lejtő kontinentális léptékben is érvényesül; ám ez a lejtő nem folyamatos. Mind a nyugati, mind a keleti határokon megtörik s erős lépcsővel folytatódik kelet felé. (Ez természetesen nem érvényes az új cseh-szlovák határra.) A kelet-közép-európai országok nyugati határövezete a jövőbeli makroregionális fejlődés fő övezete, a keleti övezet ugyanakkor igazi periféria, a felzárkózás gyenge esélyével.

A nyugati övezet (G. Gorzelak kifejezésével élve, a „közép-európai bumeráng”), egy Gdansk–Poznan–Wroclaw–Prága–Brno–Pozsony–Budapest zónával magában foglalja a Régió legtöbb dinamikus nagyvárosát s közvetlen kapcsolatot teremt Ausztriával és Németországgal. Ennek egyik előnye, hogy az osztrák és német kistőke-befektetőket elsősorban ez a közeli övezet vonzza. Ugyancsak jelentős a nyugatról ideirányuló bevásárló és szolgáltatást igénybe vevő turizmus. A nyugati övezettől földrajzilag elkülönül Varsó és Krakkó s kérdéses, mi lesz a jövője a depressziós régi ipari körzeteknek, így Felső-Sziléziának.

A nyugati övezetben a relatíve fejlett kelet-közép-európai régiókkal relatíve fejletlen osztrák és német régiók találkoznak. Ez utóbbiak számára is igen előnyös a „puha” versenyhelyzet, az erősebb partner szerepe (melyet saját országukon belül nem tudnak betölteni).

A keleti övezetben fordított a helyzet. A lengyel, szlovák, magyar keleti régiók országuknak hagyományosan legkevésbé fejlett területei, de fejlettebbek keleti szomszédaiknál. A fejlettségi lejtő itt is lépcsősen szakad le. Itt a kelet-közép-európai régiók vannak előnyösebb helyzetben, ám ez rövid távon nehezen kihasználható. Ezekben a szegény, jelentős mértékben falusi régiókban nincs saját erőforrás, és gyakorlatilag a külföldi tőke sem jelent meg. A keleti periféria még a saját ország dinamikus térségeivel is gyengén integrált. A jelenlegi gazdasági kapcsolatok jelentős része a feketegazdaság keretein belül található.

Hosszabb távon a posztszovjet gazdasági térhez kapcsolódás előnyöket is nyújthat a perifériának. A „fejlettségi lépcsőn” keresztülvezető szálakból végül is a fejlettebb oldal profitál többet. A posztszovjet térség felé kiépülő gazdasági hídfőállások a határ közeli övezetben is megjelenhetnek. Lehetőségek rejlenek a Kárpátok Eurorégió koncepciójában: az egyetlen Eurorégió, amely volt szo-

cialista országok területén alakult ki. Működését gátolja a szlovák és román gyanakvás, pedig például Kassa jelentős szerepet játszhatna e makrorégióban.

A jugoszláv polgárháború miatt bizonytalanok a déli kapcsolatok. Szlovénia kétségkívül Közép-Európa része, s a számunkra igen fontos észak-olasz gazdasági térrel köt össze. A Horvátországgal, s még inkább Jugoszláviával kialakítható területi integráció politikai jövője ma igen bizonytalan. Az Európai Unió és a Balkán kapcsolata feltehetően csak a kelet-közép-európai térség integrációja után kerülhet napirendre.

Faint, illegible text at the top of the page, possibly bleed-through from the reverse side.

Statisztikai táblázatok

Az itt közölt táblázatok lapunk e számának témáira vonatkozó legfontosabb adatokat tartalmazzák.

A bruttó hazai termék változásának indexei

Ország	1990	1991	1992	1993	1994*
Cseh Köztársaság	-1,2	-14,2	-7,1	-0,5	1,5-2,5
Magyarország	-3,3	-11,9	-5,0	-2,0	.
Lengyelország	-11,6	-7,6	1,5	4,0	4,5
Szlovákia	-2,5	-14,5	-7,0	-4,7	.

Forrás: ECE Economic Survey of Europe in 1993-94.

*Előrejelzések.

A gépi beruházások változásának indexei

Ország	1990	1991	1992	1993
Cseh Köztársaság	6,5	-26,8	3,8	-10,5
Magyarország	-7,1	-11,6	-6,4	0-5*
Lengyelország	-10,6	-4,5	2,8	1,0
Szlovákia	5,2	-28,1	1,0	-2,4

Forrás: ECE Economic Survey of Europe in 1993-94.

*Becslés.

Munkanélküliségi ráták

Ország	1990	1991	1992	1993
Cseh Köztársaság	0,7	4,1	2,6	3,5
Magyarország	1,7	7,4	12,3	12,1
Lengyelország	6,1	11,8	13,6	15,7
Szlovákia	1,6	11,8	10,4	14,4

Forrás: ECE Economic Survey of Europe in 1993-94.

Infláció: a fogyasztói árak indexei

Ország	1990	1991	1992	1993
Cseh Köztársaság	10,0	56,7	11,1	20,8
Magyarország	28,9	35,0	23,0	22,7
Lengyelország	584,7	70,3	43,0	36,9
Szlovákia	.	61,6	10,2	23,1

Forrás: ECE Economic Survey of Europe in 1993-94.

A költségvetés szaldója a bruttó hazai termék százalékában

Ország	1991	1992	1993
Cseh Köztársaság	-1,9	0	+0,1
Magyarország	-4,7	-7,0	-6,0
Lengyelország	-3,4	-6,1	-2,8
Szlovákia	.	-2,8	-5,5

Forrás: *ECE Economic Survey of Europe in 1993-94.*

Külföldi működőtőke-befektetések (millió USA dollár)

Ország	1990	1991	1992	1993	1990-1993
Cseh Köztársaság	135	510	983	409	2037
Magyarország	311	1459	1471	2328	5569
Lengyelország	88	117	284	380	869
Szlovákia	53	82	71	120	326

Forrás: *ECE Economic Survey of Europe in 1993-94.*

A külföldi adósság nettó állománya az éves export százalékában

Ország	1990	1991	1992	1993
Cseh Köztársaság	50	61	36	19
Magyarország	227	157	124	151
Lengyelország	361	312	265	269
Szlovákia	48	40	35	29

Forrás: *ECE Economic Survey of Europe in 1993-94.*

**Exportteljesítmény: összes export változása (%)
és az összes külkereskedelmi forgalom egyenlege (milliárd USA dollár)**

Ország	Export			Egyenleg		
	1991	1992	1993	1991	1992	1993
Cseh Köztársaság	5,6	3,2	15,5	0,4	-0,9	-0,1
Magyarország	5,1	4,1	-16,8	-1,2	-0,4	-3,6
Lengyelország	-18,5	-11,6	6,9	-0,7	-2,7	-3,3
Szlovákia	-	6,5	-5,6	-	-0,1	-0,4

Forrás: *ECE Economic Survey of Europe in 1993-94.*

**Az OECD-országokkal folytatott kereskedelem adatai: az export változása (%)
és a forgalom egyenlege (milliárd USA dollár)**

Ország	OECD-export			OECD-egyenleg		
	1991	1992	1993	1991	1992	1993
Cseh Köztársaság	6,9	26,4	19,5	0,3	-0,4	-0,4
Magyarország	21,4	8,9	-21,0	-0,9	-0,3	-2,1
Lengyelország	13,7	-13,8	12,1	0,3	-2,0	-2,5
Szlovákia			-8,3			.

Forrás: ECE Economic Survey of Europe in 1993-94.

A gazdasági egységek száma jogi személyiség és tulajdonforma szerint Cseh-Szlovákiában

	Cseh-Szlovákia 1992. december	Cseh Köztársaság 1993. 01. 02.	Szlovákia 1991. 12. 31.
Összesen ^a	1 433 280	1 127 928	225 908
Ebből:			
Állami vállalatok	4 697	3 221	1 668
Szövetkezetek	5 955	4 244	1 807
Magánvállalkozók ^a	1 319 932	1 032 401	203 983
Ebből:			
Az üzleti regiszterben szereplők	20 165	15 404	2 060
Kereskedelmi társaságok	50 516	41 700	5 614
Ebből:			
Részvénytársaságok	5 462	4 171	520

^aKivéve a mezőgazdasági kistermelő háztartásokat.

A szervezetek száma tulajdoni kategóriák szerint Cseh-Szlovákiában az év végén

	1990	1991	1992
A szervezetek száma összesen	429 280	1 252 694	1 433 280
Ebből:			
Magán	393 220	1 192 849	1 360 873
Szövetkezeti	4 196	5 952	6 786
Állami	20 329	26 676	21 712
Kommunális	782	1 501	7 835
Politikai pártok és egyházak	9 388	16 262	24 001
Külföldi	603	3 486	4 355
Nemzetközi	633	5 352	6 997
Vegyes	110	574	721

Forrás: Ehrlich-Révész-Tamási, 1994.

A gazdasági egységek száma jogi személyiség és tulajdonforma szerint az év végén

	1989	1990	1991	1992	1993
Lengyelország					
Hagyományos állami vállalatok és szövetkezetek		25 103	25 602	26 617 ^a	25 670
Kereskedelmi joggal rendelkező társaságok					
Állami		248	376	764	958
Állami jogi személyiségű		..	909	794	..
Külföldi tőkerészvétellel működő		1 654	4 796	10 131	15 053
Belföldi magántársaságok részvételével működő		..	47 690	58 218	66 457
Egyéb közösségi gazdasági egységek					
A társadalmi szervezetek vállalatai		1 722	1 294	1 055	1 566
Alapítványok és vallási szervezetek vállalatai		175	158	284	440
Külföldi kisvállalatok		862	787	686	647
Magánvállalkozók (ezer)		1 135,5	1 420,0	1 630,6	1 783,9
Egyéni mezőgazdasági kistermelők ^b (ezer)		2 138	2 138

^a1992 december óta a kiskereskedelmi bankokkal együtt.

^b1 hektárnál nagyobb farmon gazdálkodók.

Magyarország					
Vállalatok	2 400	2 363	2 233	1 733	1 130
Szövetkezetek	7 546	7 641	7 766	8 229	8 668
Részvénytársaságok	307	646	1 072	1 712	2 375
Kft-k	4 484	18 317	41 206	57 262	72 897
Költségvetési intézmények (központi és helyi)	15 915	15 091	14 853
Egyéni vállalkozás	320 619	393 450	510 459	606 207	688 843
Ebből:					
Mezőgazdasági gazdálkodók egyéni vállalata ^a	3 784	11 579

^aKivéve a mezőgazdasági kistermelő háztartásokat; a háztartások 2/3-a (kb. 2 millió fő) folytat ilyen tevékenységet.

Forrás: Ehrlich-Révész-Tamási, 1994.

Az 1988-ban nomenklatúra pozícióban lévők társadalmi állása 1993-ban
Nomenklatúra összesen (%)

1993-as társadalmi állás	Oroszország	Lengyelország	Magyarország
Elit foglalkozás	81,0	56,6	51,4
Nem elit foglalkozás	9,6	16,6	15,7
Nyugdíj	9,4	26,8	32,7

Az 1988-ban nomenklatúra pozícióban lévők társadalmi állása 1993-ban
Gazdasági nomenklatúra (%)

1993-as társadalmi állás	Oroszország	Lengyelország	Magyarország
Elit foglalkozás	95,0	69,2	47,5
Nem elit foglalkozás	1,7	7,2	4,9
Nyugdíj	3,3	23,6	47,6

Az 1988-ban nomenklatúra pozícióban lévők társadalmi állása 1993-ban
Politikai nomenklatúra (%)

1993-as társadalmi állás	Oroszország		Lengyelország	Magyarország
	Párt	Állam		
Elit foglalkozás	81,0	81,7	47,8	50,4
Nem elit foglalkozás	9,6	7,1	24,1	18,4
Nyugdíj	9,4	11,2	28,1	31,2

Az 1988-ban nomenklatúra pozícióban lévők társadalmi állása 1993-ban
Kulturális nomenklatúra (%)

1993-as társadalmi állás	Oroszország	Lengyelország	Magyarország
Elit foglalkozás	75,1	61,0	56,4
Nem elit foglalkozás	18,2	10,6	14,2
Nyugdíj	6,7	28,4	29,2

Az 1993-ban elit pozícióban lévők társadalmi állása 1988-ban
Elit összesen (%)

1988-as társadalmi állás	Oroszország	Lengyelország	Magyarország
Nómenklatúra	35,2	40,8	32,7
Egyéb vezető beosztás	49,0	37,8	47,5
Nem elit pozíció	15,8	21,4	19,8

Az 1993-ban elit pozícióban lévők társadalmi állása 1988-ban
Új politikai elit (%)

1988-as társadalmi állás	Oroszország	Lengyelország	Magyarország
Nómenklatúra	48,1	23,6	30,4
Egyéb vezető beosztás	32,6	33,4	26,1
Nem elit pozíció	19,3	43,0	43,5

Az 1993-ban elit pozícióban lévők társadalmi állása 1988-ban
Új gazdasági elit (%)

1988-as társadalmi állás	Oroszország		Lengyelország	Magyarország
	Állami	Magán		
Nómenklatúra	32,0	16,5	50,7	34,8
Egyéb vezető beosztás	57,2	56,1	38,8	54,7
Nem elit pozíció	10,8	27,4	10,5	10,5

Az 1993-ban elit pozícióban lévők társadalmi állása 1988-ban
Új kulturális elit %

1988-as társadalmi állás	Oroszország	Lengyelország	Magyarország
Nómenklatúra	40,8	29,9	27,1
Egyéb vezető beosztás	47,4	45,6	47,4
Nem elit pozíció	11,8	24,5	25,5

Társadalmi alapszociális csoportok a „visegrádi” országokban, 1991 (%)

Ország	I	II	III	IV	V
Magyarország	7,8	0,9	5,5	33,6	52,3
Lengyelország	12,7	1,1	5,1	32,5	48,2
Csehország	6,2	1,9	2,6	36,8	48,6
Szlovákia	10,1	2,2	1,8	34,8	46,8

Megjegyzés: I – önállóan gazdálkodó paraszt; II – önálló diplomás; III – önálló kereskedő, kézműves; IV – alkalmazott, „nem fizikai” munkakörökben; V – alkalmazott, „fizikai” munkakörökben.

Forrás: Az adatok a „Dismantling of the Safety Net” 1991-es nemzetközi vizsgálatból származnak. Tucek, 1993.

Önbesorolás társadalmi rétegekbe Kelet-Közép-Európában és a régióval összevethető országokban, 1991 (%)

Ország	I	II	III	IV	V
Magyarország	20,4	28,2	47,5	2,0	0,3
Lengyelország	9,7	53,5	30,0	3,1	2,0
Cseh-Szlovákia	10,4	25,2	61,1	2,2	–
Szlovénia	10,2	37,7	41,8	2,9	0,9
Bulgária	11,8	39,2	43,5	2,6	0,6
Egykori NDK	4,8	50,1	40,4	2,1	0,5
Egykori NSZK	1,8	21,4	60,3	10,7	0,7
Nagy-Britannia	2,5	54,1	37,8	1,4	0,1
Hollandia	7,7	11,4	55,2	15,7	1,5

Megjegyzés: I – alsó réteg; II – alsó középréteg (munkásosztály); III – középréteg; IV – felső középréteg; V – felső réteg.

Forrás: *Social Justice*, 1991 felvétel. Tucek, 1993, 13. old.

Lengyelország társadalmi rétegződése, 1986–1991*

Réteg	Foglalkoztatott			Nem dolgozó családtagokkal együtt		
	1986	1989	1991	1986	1989	1991
Vezető és értelmiségi	3,6	2,8	3,0	5,6	4,7	5,4
Hivatali alkalmazott	10,1	8,7	8,6	16,7	14,8	15,5
Szakmunkás	12,6	12,2	11,0	20,8	20,8	19,8
Szövetkezeti paraszt	1,7	2,0	0,5	2,8	3,4	0,9
Önálló paraszt	17,8	18,3	16,2	29,4	31,2	29,2
Nyugdíjas, diák, nem dolgozó	39,4	41,3	44,6	–	–	–
Önálló	0,9	1,7	3,0	1,5	2,9	5,4
Munkanélküli	–	–	3,4	–	–	6,1
Állami gazdaságban alkalmazott munkás	7,3	7,6	5,4	12,1	12,9	9,7

*Foglalkoztatottból, háztartások szerint, az iskolázottsági szint beszámításával %-ban.

Forrás: GUS különjelentés, Varsó, 1993.

**Lengyelország aktuális (1993) és hipotetikus (2005)
társadalomszerkezete* (%)**

Réteg	1993	2005
Vezető és értelmiségi	10,5	14,5
Hivatalnok és szolgáltatásbeli alkalmazott	29,8	41,4
Munkás	33,6	27,2
Paraszt	19,8	8,2
Önálló és vállalkozó	6,6	9,1

*A jövőkép feltételezi, hogy Lengyelország osztályszerkezetében „brit jellegű” átalakulás megy végbe és a parasztság súlya emellett a „francia út” szerint alakul és hogy végül is Franciaországhoz képest a „lengyel lemaradás” a társadalomszerkezetben mintegy 25 évet tesz ki.

Forrás: Hryniewicz, 1993, 17. old.

**Lengyel társadalmi csoportok éves átlagjövedelme, 1986–1991
(1000 zloty)**

Réteg	1986	1989	1991
Vezető és értelmiségi	351	3059	28 477
Hivatalnok és szolgáltatásbeli alkalmazott	269	2359	20 001
Szakképzett munkás	306	2413	19 726
Szakképzettség nélküli munkás	254	2117	19 026
Szövetkezeti paraszt	305	2554	18 256
Önálló paraszt	166	1778	9 403
Állami gazdaságban alkalmazott munkás	302	2648	20 222
Nem dolgozó	84	1179	8 320
Munkanélküli	–	–	6 137
Országos átlag	185	1764	12 095

Forrás: Jalowiecki, 1993, 21. old.

**Optimizmusindex Lengyelországban, 1979–1992 (%)
Az ország várható helyzete a következő évben**

	1979	1980	1981	1982	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992
Roszsabb	13	22	35	11	14	23	47	21	21	22	33	52
Jobb	28	32	22	41	38	29	21	32	54	30	27	13

Forrás: *Biuletyn OBOP* folyamatosan.

**Az egalitárius, államisabályozás-párti felfogások jelenléte
a lengyel közgondolkodásban, 1988–1992 (%)**

Vélemények	Év	Határozottan kell	Meglehetősen kell
A legtöbbet keresők jövedelmének korlátozása	1988	27,5	29,0
	1990	27,2	27,6
	1992	29,2	28,5
Teljes foglalkoztatottság	1988	25,3	34,5
	1990	34,1	32,8
	1992	29,2	28,5
Állami árellenőrzés	1990	32,8	33,1
	1992	39,6	34,4

Forrás: Hryniewicz, 1993, 34. old.

Az aktív foglalkoztatottak megoszlásának alakulása Csehországban, 1961–1991 (%)

	1961	1970	1980	1991
Munkás	53,2	57,9	46,5	43,1
Alkalmazott	30,5	30,5	45,0	45,5
Szövetkezeti paraszt	13,2	8,4		6,1
Egyéb szövetkezeti tag	1,6	2,5		1,4
Magángazdálkodó paraszt	1,3	0,3		–
Egyéb	0,2	0,4		2,2

Forrás: Népszámlálási adatok alapján Tucek, 1993, 12. old.

**A társadalmi szerkezet előrelátható változásai Csehországban,
1995–2005 (%)***

Csoport	1995	2000	2005
Diplomás	22,0	22,5	23,5
Irodai alkalmazott	16,0	17,0	18,5
Önálló	12,9	15,0	16,0
Szakmunkás	23,5	22,5	21,0
Nem szakképzett munkás	20,5	17,5	16,0
Paraszt és mező- gazdasági munkás	6,0	5,5	5,0

*A 8–10%-ra becsült munkanélküli hányad (nagyobbrészt betanított és segédmunkás, irodai alkalmazott) nem jelenik meg a táblázatban.

Forrás: Tucek, 1993, 24. old.

Paternalista-liberalista attitűdök Csehországban (%)

Az állam szerepvállalása...	Abszolút szükséges		Többé-kevésbé szükséges	
	1990	1992	1990	1992
a gazdasági fejlődés szabályozásában	46	32	38	48
a foglalkoztatottság biztosításában	60	55	22	31
a létminimum biztosításában	11	13	22	28

Forrás: Machonin, 1993, 35. old.

Szlovák társadalomszerkezet, 1992 (%)

EGP*	Férfi	Nő	Összesen
Magas szakértelmiségi	9,6	5,7	7,8
Alacsony szakértelmiségi	15,0	24,2	19,5
Rutin irodai alkalmazott	4,7	31,8	7,8
Önálló, 2-nél több alkalmazottal	0,3	-	0,2
Önálló, alkalmazott nélkül	2,6	1,2	1,9
Munkás, ellenőrző funkciókkal	4,4	2,0	3,2
Szakt munkás	31,1	12,1	21,9
Munkás, kvalifikáció nélkül	25,3	17,5	21,5
Mezőgazdasági munkás	6,8	5,2	6,0
Önálló paraszt	0,1	0,2	0,2

*Erikson-Goldthorpe-Portocarero-féle csoportosítás.

Forrás: Buncák-Harmadyová, 1993, 25. old.

Válogatott bibliográfia

Az alábbiakban válogatást adunk olyan publikációkból, amelyek lapunk e számának témáihoz kapcsolódnak

- Adamski, W. W. et al.: *Polacy '90. Konflikty i zmiana*, Warszawa, IFIS PAN – ISP PAN, 1991.
- Adamski, W. W.: *Societal Conflict and Systemic Change. The Case of Poland 1980–1992*, Warsaw, IFIS PAN, 1993.
- Adamski, W. W. (ed.): *Interesy i konflikt, Studia nad dynamika struktury społecznej w Polsce*, Wrocław, Ossolineum, 1990.
- Adamski, W. W. – Wnuk-Lipinski E. (eds): *Poland in the 80s. Reassessment of Crises and Conflicts*. Warsaw, PWN, 1989 Sisyphus Volume V.
- Ágh, Attila (ed.): *The Emergence of East Central European Parliaments: The First Steps*, Budapest, Hungarian Centre of Democratic Studies, 1994.
- Bialecki, J. – Watson, M. – Koralewicz, J. (eds): *Crisis and Transformations*, Oxford, Berg Publishers, 1987.
- Bourdieu, P.: The forms of capital. In: *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, ed. by J.G. Richardson. New York, Greenwood Press, 1986.
- Bryant, C. – Mokrzycki, E. (eds): *The New Great Transformations? Change and Continuity in East-Central Europe*, London and New York, Routledge, 1994.
- Buncak, J. – Harmadyova, V.: The Transformation of the Social Structure. In: *Transformations of Slovak Society. Case Studies*, Bratislava, IS SAS, 1993.
- Burawoy, M. – Krotov, P.: The Soviet Transition from Socialism to Capitalism, *American Sociological Review*, 1992, Vol. 52.
- Connor, W. D. – Ploszajski, P. (eds): *Escape from Socialism. The Polish Route*, Warszawa, IFIS Publishers, 1992.
- Csaba L.: Az összeomlás foratókönyvei, *Figyelő*, 1994.
- Csepeli Gy. – Kéri L. – Stumpf I. (eds): *State and Citizen: Studies in Political Socialization in Post-Communist Eastern Europe*, Budapest, Institute of Political Science, 1993.
- Csurka I.: *Vasárnapi jegyzetek*. Budapest, Püski–Magyar Fórum, 1991.
- Dahrendorf, R.: *Reflections on the Revolution in Europe*, London, Chatto and Windus, 1990.
- Diamond, L. – Plattner, M.F. (eds): *The Global Resurgence of Democracy*, Baltimore and London, The Johns Hopkins University Press, 1993.
- Ehrlich É. – Révész G. – Tamási P. (szerk.): *Kelet-Közép-Európa: honnan – hová?* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994.
- Fedorowicz, M.: *Trwanie i transformacja*, Warszawa, IFIS PAN, 1992.

- Gombár Cs. (ed.): *Balance, The Hungarian Government, 1990–1994*, Budapest, Korridor Centre for Political Research, 1994.
- Gomulka, S. – Polonsky, A. (eds): *Polish Paradoxes*, London, Routledge, 1990.
- Hankiss E.: *Kelet-európai alternatívák*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1989.
- Howard, A. E. D. (ed.): *Constitution Making in Eastern Europe*, Washington, The Woodrow Wilson Center Press, 1993.
- Hryniewicz, J. T.: *The Diagnosis and the Prognosis of Changes in Social Structure and Consciousness in Poland*, Warszawa, UW, European Institute for Regional and Local Development, 1993.
- Huntington, S. P.: *The Third Wave, Democratization in the Late Twentieth Century*, Norman and London, University of Oklahoma Press, 1991.
- Intelektualisci i esteci Teksty drugie 1992/4.
- Jawlonska, A. – Kempny, M. – Tarkowska, E. (eds): *Kulturowy wymiar przemian społecznych*, Warszawa, IFIS PAN, 1993.
- Kiss K.: *Piacgazdasági pirulák*, Tanu Kft, 1994.
- Kolarska-Bobinska, L.: *An Economic System and Group Interests*. In: Adamski, W. W. 1993.
- Konrád Gy. – Szelényi I.: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1989.
- Kornai J.: *A hiány*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981.
- Kozek, W. – Morawski, W. (eds): *Spoleczenstwo wobec wyzwania gospodarki rynkowej*, Warszawa, UW, 1991.
- Kuchar, P.: *Social Consequences of the Emerging Labor Market*, Prague, IS AS CR, 1993.
- Kuklinski, A. (ed.): *Polonia, quo vadis?* Warszawa, Uniwersytet Warszawski, 1993 (Studia Regionalne i Lokalne No.12)
- Lukasiewicz, P. – Zaborowski, W. (eds): *Szansa i zagrożenia polskich przemian*, Warszawa, IFIS PAN, 1992.
- Machonin, P.: *Post-Communist Transformation in the Social and Political Sphere in the Czech Republic*, Prague, Institute of Sociology, Academy of Sciences, 1993.
- Machonin, P. – Tuček, M.: *Social Stratification in Czech Lands*, Prague, IS AS CR, 1993.
- Major I. – Mihályi P.: *Privatizáció – hogyan tovább?* Közgazdasági Szemle, 1994/3.
- Marody, M. (ed.): *Co nam zostalo z tych lat... Spoleczenstwo polskie u progu zmiany systemowej*, London, Aneks, 1991.
- Marody, M. – Sulek, A. (eds): *Rzeczywistosc polska i sposoby radzenia sobie z nia*, Warszawa, UW IS, 1987.
- Mateju, P.: *Winners and Losers in the Transformation*, Prague, IS AS CR, 1993.
- Morawski, W. (ed.): *Zmierzch socjalizmu panstwowego*, Warszawa, PWN, 1994.
- Morawski, W. – Kozek, W. (eds): *Zalamanie porzadka etatystycznego*, Warszawa, UW, 1988.
- Müller, K.: *Scenario of Transformation of Science, Technology and Education in the Czech Republic*, Prague, IS AS CR, 1993.
- Nee, V.: *A Theory of Market Transition*, *American Sociological Review*, 1989, Vol. 54.

- Nee, V. – Pend Lian: *Sleeping with the Enemy, Theory and Society*, 1994/4.
- Nieciunski, W. – Zukowski, T. (eds): *Studia nad ladom społecznym*, Warszawa, UW IPS, 1990.
- Nowacki, G.: *Kultura polityczna pokolenia „sierpnia 80”*, Warszawa, PWN, 1991.
- Nowak, S. (ed.): *Spoleczenstwo polskie czasu kryzysu*, Warszawa, UW IS, 1984.
- O' Donnell, Gu., Schmitter, Ph. C. – Whitehead, L. (eds): *Transitions from Authoritarian Rule: Comparative Perspectives*, Baltimore and London, The Johns Hopkins University Press, 1986.
- Palecki, K. (ed.): *Elity polityczne w Polsce*, Warszawa, PTNP, 1992.
- Pridham, G. (ed.): *Encouraging Democracy: The International Context of Regime Transition in Southern Europe*, London, Leicester University Press, 1991.
- Privatizációs tapasztalatok Kelet-Közép-Európában*, MTA Világgazdasági Kutató Intézet, Kihívások sorozat, 1993, No. 16.
- Radicová, I.: The Social Potential for the Spirit of Entrepreneurship and Acceptance of the Economic Reforms. In: *Transformation of Slovak Society. Case Studies*, Bratislava, IS SAS, 1993.
- Rychard, A.: *Reforms, Adaptation, and Breakthrough*, Warsaw, IFIS PAN, 1993.
- Rychard, A. – Fedorowicz, M. (eds): *Spoleczenstwo w transformacji*, Warszawa, IFIS PAN, 1993.
- Sachs, J. – Lipton, D.: Building a Market Economy in Eastern Europe: The case of Poland. In: *Brookings Papers on Economic Activity*, 1990/1.
- Schöpflin, G.: *Politics in Eastern Europe*, Oxford, Blackwell, 1993.
- Sojka, M. et al.: *Economic Scenario. Thematic Study*, Prague, IS AS CR, 1993.
- Staniszki, J.: *The Dynamics of Breakthrough in Eastern Europe*, Berkeley, University of California Press, 1991.
- Stark, D.: Path Dependence and Privatization Strategies in East Central Europe, *East European Politics and Societies*, 1992.
- Stark, D.: The Great Transformation? Social Change in Eastern Europe, *Contemporary Sociology*, 1992/3.
- Sulek, A. – Winclawski, W. (eds): *Przelom i wyzwanie*, Warszawa-Torun, PST-Uniw. Mikolaja Kopernika, 1991.
- Szalai E.: Az új elit, *Beszélő*, 1989, 27. szám
- Szalai E.: Ismét az új elitről, *Élet és Irodalom*, 1989/12.
- Szanyi M.: A csődök szerepe Kelet-Közép-Európa gazdasági átalakításában, *Napi*, 1993, október 25.
- Szanyi M.: Mi is történt? A magyarországi átmenet kérdései a vállalati menedzsment szemszögéből, *Közgazdasági Szemle*, 1993/2.
- Szelényi I. – Szelényi Sz.: Az elit cirkulációja? A társadalomszerkezet változásai Közép-Európában, *Kritika*, 1991/10.
- Szelényi I. – Wnuk-Lipinski, E. – Treiman, D. (eds): *Circulation of Elites?* Manuscript, March 1994.
- Szoboszlai Gy. (ed.): *Democracy and Political Transformation: Theories and East-Central European Realities*, Budapest, Hungarian Political Science Association, 1991.
- Szoboszlai Gy. (ed.): *Flying Blind: Emerging Democracies in East-Central Europe*, Budapest, Hungarian Political Science Association, 1992.

- Szomolanyi, S.: *Scenario for Socio-political Development in Slovakia*, Bratislava, Institute of Sociology, SAS, 1993.
- Tucek, M.: Komparace vysletku sepreni socialni struktury z roku 1967 a 1984, *Sociologicky Casopis*, 1991/1.
- Tucek, M.: *Social and Class Structure of Society in the Czech Republic and its Predicted Development up to 2005*. Prague, Institute of Sociology, 1993.
- Vecernik, J.: *Changing Income Distribution and Prospects for the Future*, Prague, IS AS CR, 1993.
- Walder, A.: Property Rights and Stratification in Socialist Redistributive Economies, *American Sociological Review*, 1992, Vol. 57.
- Wesolowski, W.: Transition from Authoritarianism to Democracy: Poland's Case. *Social Science Journal*, 1990.
- White, S. – Batt, J. – Lewis, P.G. (eds): *Developments in East European Politics*, Durham, Duke University Press, 1993.
- Wiatr, J. (ed.): *Wartosci a przemiany ladu gospodarczego i politycznego: Polska, 1980–1990*, Warszawa, UW IS, 1990.
- Wlodowski, S.L.: *Polska na Rozdrozu: Szanse i Zagrozenia*, Wroclaw, Osolineum, 1988.
- Wnuk-Lipinski, E.: *Rozpad polowiczny*, Warszawa, ISP PAN, 1992.
- Wnuk-Lipinski, E. (ed.): *Ekspertyzy Zespolu Doradcow Socjologicznych OKP*, Warszawa, ISP PAN, 1992.

Kutatási információk

Az alábbiakban válogatást adunk olyan jelenleg is folyó kutatásokból, amelyek lapunk e számának témáihoz kapcsolódnak

- „Agrárátalakulás Európában”, Magyar Tudományos Akadémia, Világgazdasági Kutatóintézet, témavezető: Kiss Judit.
- „Az agrárpolitikák nemzetközi koordinációjának elméleti alapjai”, Gödöllői Agrártudományi Egyetem, Vezető- és Továbbképző Intézet, témavezető: Halmai Péter.
- „Az EK társulás agrárvonatkozásai”, Magyar Tudományos Akadémia, Világgazdasági Kutatóintézet, témavezető: Kiss Judit.
- „Az európai gazdasági térség és a magyar gazdaságpolitika, a vállalatok mozgástere”, Magyar Tudományos Akadémia, Világgazdasági Kutatóintézet, témavezető: Rácz Margit.
- „Az Európai Közösség agrárpolitikája”, Gödöllői Agrártudományi Egyetem Vezető- és Továbbképző Intézet, témavezető: Halmai Péter.
- „Az Európai Közösség regionális politikája”, Magyar Tudományos Akadémia, Regionális Kutatások Központja, Pécs, témavezető: Horváth Gyula.
- „A fogyasztásicikk piac az átalakulás korszakában”, KOPINT-DATORG Konjunktúra, Piackutató és Számítástechnikai Rt., témavezető: Borszéki Attiláné.
- „Kelet-európai társadalmi rétegződésvizsgálat és elitcsere”, University of California, témavezetők: Szelényi Iván és Donald Treiman.
- „Külkereskedelmi reorientáció a visegrádi országokban”, Magyar Tudományos Akadémia, Világgazdasági Kutatóintézet, témavezető: Sass Magdolna.
- „Nacionalizmus és demokratizálódás”, Magyar Tudományos Akadémia, Szociológiai Intézet, témavezető: Miszlivetz Ferenc.
- „Politikai kultúra és rendszerváltás Kelet-Európában”, Magyar Tudományos Akadémia, Politikai Tudományok Intézete, témavezető: Simon János.
- „Regionális fejlesztési stratégiák és modellek az Alpok–Adria térségben”, Gödöllői Agrártudományi Egyetem Vezető- és Továbbképző Intézet, témavezető: Horváth Gyula.
- „Szervezeti változások Kelet-Közép-Európában”, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, témavezető: Balaton Károly.
- „Szociális és gazdasági attitűdök változásai Magyarországon kelet-európai összehasonlításban”, Magyar Tudományos Akadémia, Szociológiai Intézet, témavezető: Bruszt László.
- „Technológiai függőség és nemzeti innovációs politika: a kis ipari országok stratégiái”, Magyar Tudományos Akadémia, Társadalmi Konfliktusok Kutatóközpontja, témavezető: Tamás Pál.
- „A termelési szerkezetátalakítás fő kérdései”, Magyar Közgazdasági Társaság, témavezető: Csikós Nagy Béla.

Published weekly, except during the months of December, January, and February, when it is published bi-weekly.

The Journal is published for the American Medical Association by the American Medical Association, 535 North Dearborn Street, Chicago, Ill. 60610. Second-class postage paid at Chicago, Ill., and at additional mailing offices. Postmaster: Send address changes in U.S.A. to JOURNAL, American Medical Association, 535 North Dearborn Street, Chicago, Ill. 60610. Outside U.S.A.: Send address changes to The British Medical Association, 11, St Andrews Place, Regents Park, London, N.W.1, England.

Subscription prices: Single copies, 15¢; 12 issues, \$1.50; 24 issues, \$2.85; 36 issues, \$4.20. Outside U.S.A.: Single copies, 20¢; 12 issues, \$2.50; 24 issues, \$4.50; 36 issues, \$6.50. Payment in advance. All rates include postage. Payment may be made by check, money order, or international money order.

Copyright © 1977 by American Medical Association. All rights reserved. Printed in the U.S.A. Printed on acid-free paper.

Reproduction of this journal in whole or in part without the permission of the American Medical Association is prohibited.

Advertising rates: Single copy, 15¢; 12 issues, \$1.50; 24 issues, \$2.85; 36 issues, \$4.20. Outside U.S.A.: Single copy, 20¢; 12 issues, \$2.50; 24 issues, \$4.50; 36 issues, \$6.50. Payment in advance. All rates include postage. Payment may be made by check, money order, or international money order.

Subscription prices: Single copies, 15¢; 12 issues, \$1.50; 24 issues, \$2.85; 36 issues, \$4.20. Outside U.S.A.: Single copy, 20¢; 12 issues, \$2.50; 24 issues, \$4.50; 36 issues, \$6.50. Payment in advance. All rates include postage. Payment may be made by check, money order, or international money order.

Subscription prices: Single copies, 15¢; 12 issues, \$1.50; 24 issues, \$2.85; 36 issues, \$4.20. Outside U.S.A.: Single copy, 20¢; 12 issues, \$2.50; 24 issues, \$4.50; 36 issues, \$6.50. Payment in advance. All rates include postage. Payment may be made by check, money order, or international money order.

Subscription prices: Single copies, 15¢; 12 issues, \$1.50; 24 issues, \$2.85; 36 issues, \$4.20. Outside U.S.A.: Single copy, 20¢; 12 issues, \$2.50; 24 issues, \$4.50; 36 issues, \$6.50. Payment in advance. All rates include postage. Payment may be made by check, money order, or international money order.

Subscription prices: Single copies, 15¢; 12 issues, \$1.50; 24 issues, \$2.85; 36 issues, \$4.20. Outside U.S.A.: Single copy, 20¢; 12 issues, \$2.50; 24 issues, \$4.50; 36 issues, \$6.50. Payment in advance. All rates include postage. Payment may be made by check, money order, or international money order.

Kiadja:
a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára
és az MTA VITA Alapítvány

A kiadásért felel:
az MTA Könyvtára főigazgatója
és az MTA VITA Alapítvány elnöke

A szerkesztésért felel: Tamási Péter

Budapest, 1994. augusztus

HU ISSN 0864-8174

Ára: 165,- Ft áfával

INFO-Társadalomtudomány

1. szám: Válaszúton a magyar társadalom
2. szám: Népbetegségeink? – A társadalmi beilleszkedési zavarok anatómiájához
3. szám: Technikai fejlődésünk útvesztői
4. szám: Egy mítosz és következményei – Az ún. „nem termelő” szféráról
5. szám: Társadalmi rétegződésünk, társadalmi struktúránk
6. szám: Reformgazdaság?
7. szám: A szocializmus sorsfordulója
8. szám: Az új alkotmány elé
9. szám: Meg lehet-e állítani Magyarország népességfogyását?
10. szám: Kisebbségben – A nemzetiségi kérdés margójára
11. szám: Magyarország és a szociálpolitika
12. szám: A hatalomról
13. szám: Településeink, válságos régióink és az önkormányzatok
14. szám: Az átmenet időszaka Közép- és Kelet-Európában
15. szám: Külgazdaság: a magyar gazdaság megváltója?
16. szám: Bűnözés és társadalom
17. szám: Vallás – egyházak – társadalom
18. szám: Oktatás – változás
19. szám: A magyar falu a változások sodrában
20. szám: Magyarország a világgazdaság rendszerében
21. szám: Környezeti problémák – társadalmi változások
22. szám: Választások
23. szám: A munkanélküliség Magyarországon
24. szám: Biztonságpolitika és a hadsereg Magyarországon
25. szám: Idegengyűlölet, másság, tolerancia
26. szám: Az ifjúság helyzetéről
27. Az európai integráció és Magyarország
28. Változások a magyar társadalomban a rendszerátalakulás után

